6 · 1980

KEEL ja KIRJANDUS

SISUKORD

M. Mutt. Kus suitsu, seal tuld («Eesti proosa: otsingud, uuendused, iseärasused») 321
O. Klaassen. Andres Saal Surabajas (1898—1902) . 326
U. Uibo. Morfoloogilise analüüsi seiku 339
M. Hint. Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis. Prosoodiatüübi nihked ja selle tagajärjed (Järg) 349
A. Viires. A. O. Heikel ja eesti teadus 356

PÄEVATEEMADEL

I. Tõnurist. Eesti etnograafide mured 362

RAAMATUTE KESKEL

J. Ürt. Kaks debüüti: laulumees ja tembupoiss . . 365
R. Krusten. Mardu ja meie 367
T. Haug. Romaani aseaine 368
M. Unt. Musta (kasti) esikväljund 370
P. Ariste. Huvitavat sõnavara rahvakunstiraamatus . 371
J. Kivimäe. Jesuiidid Tartus (1583—1625) . . . 372

RINGVAADE

P. Ariste. Kustaa Vilkuna. In memoriam 377
H. Kaal. Emakeele Seltsis. Juubeli tähistamine . . 377
E. Viluoja, P. Kippar, R. Mirov, E. Liiv. Rahvaluulesektsioonis 378
H. Kaal. Keelepäevad 379
Jaroslaw Iwaszkiewicz lahkunud 380
A. Põldmäe. Gabriel García Márqueze üksildusest . . 381
E. Lillemets. William Heinesen, kõige tuntum väärlane. 383
Toimetusele saabunud kirjandus 384

Kaanel: Tiit Pääsuke. Maastik rahvaröivaga (õli, 1979).

© Kirjastus «Perioodika», «Keel ja Kirjandus» 1980

KOLLEEGIUM: P. Ariste, V. Hallap, A. Hint, E. Jansen, O. Jõgi, A. Kask, R. Kull, V. Pall, H. Peep, E. Päll, P. Rummo, E. Sõgel, A. Tamm, Ü. Tedre, A. Vinkel.

TOIMETUS: O. Jõgi (peatoimetaja), S. Ruutsoo (peatoimetaja asetäitja), E. Kindlam (vastutav sekretär), A. Langemets (kirjandusteooria ja -kriitika osakonna toimetaja), H. Niit (kirjanduse ajaloo ja rahvaluule osakonna toimetaja), J. Sang (keeleteaduse osakonna toimetaja), A. Mandre (toimetaja), I. Pärnapuu (korrektor).

Toimetuse aadress: 200 001 Tallinn, Sakala 3, tel. 449-228, 449-126.

Laduda antud 19. IV 1980. Trükkida antud 27. V 1980. Trükiarv 3590. Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1, 70×108/16. Trükipoognaid 4,25. Tingtrükipoognaid 5,95. Arvestuspoognaid 7,43. MB-00753. Tellimuse nr. 1745. Hans Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. II.

Tellimishind aastaks rbl. 3.60, 6 kuuks rbl. 1.80, 3 kuuks 90 kop. Tellimusi võtavad vastu sideasutused ja «Ajakirjanduslevi» osakonnad.

«Кезль я кирьяндус» («Язык и литература»), журнал Академии наук Эстонской ССР и Союза писателей Эстонской ССР. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Таллин. На эстонском языке.

KEEL ja KIRJANDUS

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA ja EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

Nr. 6 • JUUNI 1980 • XXIII AASTAKÄIK

Kus suitsu, seal tuld

(„Eesti proosa: otsingud, uuendused, iseärasused")

MIHKEL MUTT

Lugedes proosamõttevahetust selle algusest tänaseni, on näha, millest keegi on pidanud vajalikuks kirjutada. Ja kui seda otsingute ja uuenduste uurimist jätkata, võiks keegi mõne aja möödudes pealkirjastada oma analüüsi juba näiteks nõnda: «Eesti kirjanduslik mõte: otsingud ja uuendused». Sest tundub, et etteantud teemast on kaldutud ka teistele ja üldisematele radadele ning mitmel korral on rohkem või vähem lihtsalt midagi kirjanduse küsimuses südamelt ära räägitud. Ja tore ongi, sest kes siis oleks leiutanud rubriiki näiteks Valtonile arutluseks keelelise kuulmise üle või Undile äärmiselt missioonitundlikuks pihtimuseks või mõnelegi muule eelrääkinuist. Kriitik peab ikka laulma, nagu nokk loodud! Paar järgnevat lehekülge kujutavad endast pigem kirjandit vabal teemal kui teoreetilist retrospektiivi ajavahemikule 1960—1980. Seda enam et tundub: päriskriitikud (M. Kalda, K. Kääri, H. Puhvel, Ü. Tonts jt.) on otsingute teemat sõna kitsamas tähenduses mitmekülgselt valgustanud. On seda teinud oma aastakümnetepikkuste kogemuste ja tagasihaardevõimega, mis on neis kujunenud meie kirjanduse muutumist kaasa elades ja tunnistades. (Sest on üks asi, kui noor kriitik võtab kätte pärastsõja-aegse eesti kirjanduse ning retsensioonid ja need aasta-poolteise jooksul läbi vuristab, ja teine lugu, kui kogu see aeg ise juures on viibitud. Mõlemal vaatekohal on oma voorused.)

Siin ei oska enam suurt vaielda. Sest vastavaid tendentse ja arenguid — kujutamisvõttestiku teisenemist, karakteriloomingu muutumist

jne. jne. — on kaunis täpselt, mitmekülgselt ja teaduslikult eritletud. Kas neid väljatoodud nähtusi pidada uuendusteks ja muutumisteks, revõi progressiivseks, on juba igaühe enda asi. Kel silmad on, see nähku!

1

Peaaegu igal perioodil, kaks-, kolm- ja neliaastakul või koguni kümnendil on meie kirjanduselus ikka leidunud mingisugune kas tõeline või siis pseudoprobleem, mille üle on häälekalt diskuteeritud, vahel koguni ülearu. Vist kõik nõustuvad, kui väidan, et praegu on selleks — taidlusluule kõrval — olmekirjandus. Kas tal on eluõigust? Kas ta ikka on kunst? Kelle jaoks ta on? Eriti «Keele ja Kirjanduse» viimase aja materjalidel on selles debatis olnud põhjapanevaid teeneid. Diskussioonituli on iseäranis kõrgele tõusmas, mida näitab seegi, et vaieldava nähtuse olemasolus endas on hakatud kahtlema. Nii on see harilikult ikka. Aga veider sellegipoolest. Sest peaks olema selge, et kus suitsu, seal tuld. Võib ju olla, et sõna pole täpselt leitud, ent humanitaarteaduses esinev määratlus ei saagi olla termini väärtusega. Olles ise pooleldi kujund, väljendab ta kirjanduselu reaalsust sellegipoolest. Ehk on eksitus olmekirjanduse ümber tõesti erakordselt suur, kuid eksituse põhjust, sinna ahvatlenud libedat teerajakest ei tee käega äraäigamine olematuks. Ning lubatagu küsida põhimõtteliselt: miks üldse tahetakse mõnda sõna ära keelata? Just nagu oldaks kadedad, et «meil on sõna». Olen alati arvanud, et kõiksugu pool- ja pseudomõisteid võiks rohkem olla. Mõelgem «olmekirjanduse» kõrvale uusi! Las olla rohkem!

Natukene üllatav tundub, et esteetikaalaste raamatute ilmumise järel, pärast paar aastakümmet jätkuvaid arutlusi kunstispetsiifika ümber, on tulnud tagasi lihtsustav teema fetišeerimine. Ütle veel, et iga uus on hästi äraunustatud vana! Näib, et üks rühm isikuid peab argielu ja olmet (*resp.* sellest kirjutamist) reservatsioonideta heaks, teised laidavad vastavaid nähtusi täpselt niisama tingimatult. Ometi on selge, et teatavate romaanide kirumise põhjus pole kujutamiseks valitud eluvaldkond, vaid nende teoste kunstitemperatuur. Sest see ei ole kõrge. Jutud pole pingestatud ning harilikult puudub neis igasugune intensiivsus. Nad on lõdvad.

Siiski tuleb temaatikast kõneldes tõdeda, et kui mõnest eluvaldkonnast üldse ei kirjutata, siis on midagi lahti. Et teatavad teemad meie kirjanduses lihtsalt puuduvad, on üldteada. Selles ei saa süüdistada ühtki kirjanikku eraldi. Temaatika valikul võib kirjanik kõike ja ei pea midagi. See juhtlause ei satu vastuollu Nekrassovi väitega, et peab olema poeet ja kodanik. Ka kirjandusteose sotsiaalsuse avaldumise eri vormidest on üle paarikümne aasta räägitud. Kuid kirjandusele tervikuna tohib ja tuleb esitada pretensioone, kui ta osa meie elust lihtsalt maha vaikib.

Ent kõnelgem veel kord suhtumisest sellesse, mida «pole olemas». Kõige markantsemalt on üht äärmust esindanud seni Rein Veidemann (KK 1980, nr. 3). Mis saaks olla ta kõrgeetilisuse ja nõudlikkuse vastu? Alati peab keegi meenutama *ceterum censeo*, et kunsti lippu tuleb kõrgel hoida, et ei tohi ideed uulitsale lasta. Ikka peab lumiste mäetippude poole osutama. Ja olmekirjandust kirub Veidemann argumenteeritult. Olles temaga teatavas suhtes nõus, pean tegema siiski mööndusi, et teises suhtes jälle mitte. Pooldaksin diferentseeritust. Selleks alustagem kaugelt — üldise kohustusliku keskhariduse probleemist.

Sügavamalt järele mõeldes olen väga selle sisseseadmise poolt. Mis sest, et õpetajad kiruvad vajadust teha mööndusi, panna ilma-

asjata hindeid, et õpetajate vaeva ei austata, et veetakse nahka jne. jne. See vastab muidugi tõele. Ent teiselt poolt: kui palju noori läheks keskkooli vabatahtlikult, keda iseseisev elu ei ahvatleks? Raske öelda, kuid kindlasti kenake hulk. Vaieldamatult leidub andekaid inimesi ka nende tuhandete seas, kes ei jõuaks ilma sunduseta kaheksandast klassist kaugemale. Sest noor inimene on siiski väga mõjutatav. Kõigil pole vanemaid ja sõpru ning eeskujusid, kes suunaksid, viiksid ja ergutaksid hinge varjatud tungi vaimsuse poole. Tõsi on, et inimene ise tähendab ka midagi. Ja küll on neid, kes end ise ilma mingite protežeede või lapsevanemateta on läbi murdnud ja üles töötanud. Need on tugevad isiksused. Pealegi ei tarvitse ärkamine, «teofaania» toimuda varases nooruses, mis mahuks alghariduse omandamise aega. Sest mõni on väga pika «minekuga». Ja nii lähebki hing haritud inimkonnale kaotsi. Kindlasti hulgub praegugi «Roheliste Konnade» vennaskondades Mozarteid, Einsteine ja Puškineid. Ent nüüd antakse neile «tulevastele» veel kolm aastat oodata, kas tunne tuleb peale või ei. Selles mõttes on keskhariduse kohustuslikkus kuldne asi. Sest ta nihutab piiri ülespoole. Eani, mil inimene on juba iseseisvam ja oskab valida. Seni hoitakse teda hariduse juures vägisi kinni — ninapidi piimas, nii et ärkamine võiks toimuda.

Kui tuhandest väevõimuga keskkooli tiritust ükski «riiklikult» vaimsete väärtusteni jõuab, siis on üritus end kokkuvõttes õigustanud. Tuhat tonni tuleb läbi sõeluda, enne kui saad ainsama.

Siit edasi olmekirjanduse juurde. Sellega on samuti. Võib-olla puutub alustuseks mõni säärane teos pihku inimesele, kes on arenemisvõimeline, kelles on «miski» olemas, aga see «miski» ei haaku kohe Th. Manni või W. Faulkneriga. Ikka võib vajada äratust keegi, kelle jaoks raamatute ostmine pole olnud igapäevane ja normaalne nähtus, vaid erandjuhtum, kelle silm pole harjunud suhtuma endastmõistetavusega lookas riiulil lebavasse hõbedasse laureaatide sarja. Niisuguseid inimesi aitab olmekirjandus otsa peale küll.

Ja kui nõnda muutub ajapikku tõsiseks kirjandussõbraks kas või üks tuhandest, siis kirjutatagu absoluuditunnetuseta (Valtoni sõna) proosat palju tahes. Ja kui tuhandest niisugusest «noviitsist» tuleb kunagi veel üks hea kirjanik, siis on praeguste arvustajate humaanne ja kultuurilembene kohus oma õnnistusega mitte koonerdada.

Kui vaadata ühiskonna elule kõige laiemalt, siis on olmekirjandusest kasu ka ilma äratava funktsioonita. Ei mäletagi, kes väljendas mõtet, et laadakirjandus on üldiselt küll kehv asi, ent oleneb, millega võrreldes. Ta on siiski samm edasi laadakakluse jälgimisest või selles osalemisest, aste teistsuguse väärtushierarhia tunnustamise poole. Lõppeks võiks arutleda lausa naiivselt ja võtta õpetust M. McLuhanilt, kes on mõtisklenud, kuidas oleks kõige kergem kaotada maailmast sõjad. Selleks tulevat viia teler (*resp.* massikommunikatsioon) iga inimeseni. Kui kõik vaatavad telerit, siis ei saa ju sõdida! Võiks lüüa lahinguid ainult TV-jaamade vastu. Nii on ka kirjandusega. Kui kogu maailm loeks olmekirjandust tosin tundi ööpäevas, saabuks tuhandeaastane rahuriik. Võiks korraldada ka nii, et kõik täiskasvanud inimesed hakkaksid ise ersatskirjandust produtseerima, ent see võimalus on vist vähem tõenäoline.

Mind on pannud viimasel ajal muretsema hoopis üks teine asi. Sest ega ei valeta statistika, mis kõneleb lugemuse tõusmisest tervikuna. Eks see vist suurene tõesti. Aga tuleb välja, et otsa peale on kergem saada kui sealt edasi minna. Otsa peale on ilmselt mõnus jääda. Sest ühtesid raamatuid loetakse küll enam, ajaviitelektüüri on endisest veel raskem saada. Kuid teatav hulk väärtkirjandust, mille

omandamise puhul mood või kuulumine prestiižikasse sarja ei mängi mingit rolli, vedeleb endiselt lettidel. Ammuks see oli, kui ühe ajalehe-putka külgvitriinist mulle midagi pruuni vastu vaatas — Leonid Andrejevi jutukogu. Ja raamat oli ilmunud juba 1974!

Et «statistikat määrav lugeja» vaimsete väärtustega kaasa tuleks, selleks on vaja paremini kirjutada. Kordan «Proosaimpressioonide» mõtet (mis pole loomulikult originaalne), et kunsti headus ei sõltu tema esoteerilisusest ega ka vastupidisest — mõistetavusest väga laiale publikule. Viimasel juhul on üldloetav väärtkirjandus vastuvõetav eri tasanditel. On vaja just seda, mida K. Kääri sessamas mõttevahetuses kõhklevalt mainis: talenti pluss osavust ja konjunktuurseid kaalutlusi. Olgugi Remarque veidi turumaiguline — meile kuluks temasugune väga ära. Atraktiivsuseta pole võimalik hulkade taset tõsta.

Nõnda on olmekirjanduse funktsiooniga ühiskonna kui terviku ulatuses. Teisiti on lugu kitsamalt kultuuris, kirjanduses eneses. Kahtlustan olmekirjandust usurpaatorlikes ihades, pretensioonis saada keskseks, muu ja väärtuslikum kirjandus ära süüa. Kui olmelektüür soovib oma pärisosast nõnda eemalduda, hüljata oma sillafunktsioon harimatuse pimeduseriigi ning säravvalge *logos*'e vahel, kui ta tõuseb vihaselt tagajalgadele, siis tuleb talle muidugi tema kohta meelde tuletada ning meenutada tõelise vaimurüütelluse olemasolu.

Aga nii hull asi veel tõesti pole.

2

Tundub, et kriitikat riivamata ei tule midagi välja. Ilma kriitilise sõnata ei kujuta seestpoolt vaataja eesti kirjanduselu praegu lihtsalt ette. Ehk kergitan saba, aga kriitiku roll tundub uuemal ajal tähtis. Seda enam et mitmed andekad kirjanikud rakenduvad põhitöö kõrvalt arvustajatena. Ja on terve hulk, kes sellega otseselt ei tegele, ehkki võiksid. Üks põhjus, miks hinnangud meie proosale on kohati nii kõrgid, peitub kahtlemata selles, et noore kirjandusliku intelligentsi enamikul — *nomina sunt odiosa!* — on ilmselt väga kõrge enesekriitiline mõtlemine ja ülevaade maailmas enne neid kirjutatust, nii et nad ei söanda end muud moodi väljendada. Kriitika seab lati kõrgele, samal ajal kui kirjanduses ilmneb kaunis palju lõtva mõttetegevust. Nõnda pole ime, et jääb mulje, nagu oleks üks teisest irdunud. Nagu elaksid kriitika oma nõudmistega ja kirjandus oma võimistega justkui erinevat elu.

«Keele ja Kirjanduse» eelnenud väitlustest on mind iseäranis intrigeerinud paar sähvatust seoses kirjaniku vaimsusega. Köitis K. Kääri drakooniline lause, et peamist, oma vaimsuse taset, ei suuda kirjanik ise määrata. Rein Saluri protest selle vastu tundus ka sümpaatne. Kuid meenub kohe Arvo Valtoni mõtisklus keelelisest kuulmisest: omaenda teoste puhul ei tarvitse see võime alati töötada. Nagu näha, arvatakse nii ja naa. Kahtlemata on enesehinnanguvõimelisi kirjanikke. Seda enam, kui nad ei tegele ainult leivateenimisega, vaid hoiavad end kursis maailmas toimuvaga. Mitmed kirjanikud ongi imelikul kombel haritumad kui enamik kriitikuid. See on veider. Sest — ette rutates öelduna — säärane võimalus ei mahu tööjaotusskeemi. Kriitika poleks kriitika, kui talle ei jääks õigust väärtustada.

Tõsise proosakirjaniku töö on vist huvitav, aga raske ka. Prosaist kogub ainet. Tema vaim toitub kahest allikast. Üks on sekundaarne — oma kolleegide tööde ja üldse kõige trükitava lugemine, kuulugu see võõramaisele, elavale või surnud autorile. Kirjaniku tunnetuslikule paindlikkusele on säärased vaimuekskursid väga vajalikud. Kuid elu

ennast tuleb ju ka tunda. Alles see oli, kui lugesime meie kultuurilehest ühe kirjasaatja etteheitva alatooniga väljendatud mõtet, mis tõi eesti kirjanike korralikud kombed ja igava eraelu põhjenduseks, miks nende teosed on nii kiretud. Võtmata küll tõsiselt niisugust üleskutset riivatuste tegemiseks, ei saa eitada elu tundmaõppimise, rännu- ja õpiaastate vajalikkust. Kuid kõik võtab aega! Olgu endassehaaramine, integreerimine ja materjali laagerdada laskmine kui tahes meeldiv, jõudu ja energiat läheb tema peale siiski.

Ka kirjutamine, loomeprotsess ise olevat vahel meeldiv. Aega võtab toogi palju. Aega on meile kõigile enam-vähem ühepalju antud. Nii järeldub paratamatult, et kriitikul on puhtfüüsiliselt rohkem võimalusi ennast harida. Temalt ju eraelus vägitükke ei oodata! On paraku tõsi, et kriitik ei ela oma kirjutatust ära ning peab tavaliselt mõnda ametit, käib samuti end kusagil raiskamas. Harilikult on leivatöö siiski kirjandusega mingil kombel seotud. Tema võimalus on ühtlasi tema kohustus. Kriitik peab olema usin. Kui keskpärane arvustaja (ma ei pea silmas kirjandusloolasi-uurijaid) on kasutu, siis laisk kriitik on lihtsalt ebaesteetiline.

Milleks seda tarkust vaja läheb? Kas või autori originaalsuse astme selgitamiseks. Kriitiku haritus võrreldes kirjanikuga väljendub kõige otsesemalt tema suuremas lugemuses ja võimes võrrelda ilmuvaid algupärandeid seni looduga meil ja mujal. Iga uus on mõistagi uus suhteliselt. Nii ajas kui ruumis. Jääb mulje, et iseäranis kurjaks teevad kahe autori epigoonlikud vahekorrad ühe ja sama kirjanduse sees ning ühel ajastul. Mida kaugemale, seda tolerantsemaks muututakse. Ja kes suudakski kõike välja selgitada? Mäletamist mööda tuvastati meil paaril korral sellised liiga ilmsed mõjud, mis aga ulatusid vaid üle mere. Nii saame pingerea, mille ühes otsas on tänapäev, siin ja praegu, teises näiteks tai kirjandus XVI sajandil. Vahel tulevad endale patused mõtted. Kui varastaks näiteks mõne Uus-Meremaa romaani, teeks ta ümber nagu «Luigemäe Olli» ja annaks kirjastusse? Kas saaks keegi toimunust aru? Kas meil on kriitikuid-spetse Uus-Meremaa kirjanduse alal?

Teadmine teeb rikkaks, kuid rikaste elu olevat raske. Mida rohkem on loetud, seda rohkem kohtab tüütut. Tahaks olla «süütu». Nagu inimene, kes läheb esimest korda elus kinno. Tema on justkui puhas leht. Talle meeldib kõik, mis silme ees virvendab. Ta ei oska muud tahta. Tema armastab meediumi kui niisugust. Eks algul ole raamatutega samamoodi. Ja siiski ei saa pead liiva alla peita. Mis teada, see on teada. Ebaloomulik mahavaikimine soodustab häbematuid mahakirjutamisi. Kriitik ei ole lihtsalt lugeja, isegi mitte professionaalne lugeja, sest too käsitleb teost siiski kui midagi immanentset, kui impersonaalse vaimu akti. Tõsi, kõik kohad meie ümber on täis tõelist luulet (ja proosat ka!), millest värssideks, lauseteks jne. on saanud vaid kübeke. Kuid kriitikale peab olema tähtis, kelle vahendusel. Kui jätkata veel eesti tipplüürikute mõtete «kommenteerimist», siis on muidugi kaunis võrrelda luulet sõrmega, mis osutab kuu poole. Ja pidada piiratuks toda, kes näeb vaid sõrme. Kuid kriitik-andeselgitaja peab sellelt sõrmelt siiski näpujäljed võtma.

Andres Saal Surabajas (1898—1902)

OLAF KLAASSEN

Siirdumine Jaavale

Läinud sajandi teisel poolel jäädvustas terve plejaad huvitavaid, võimekaid ja mitmekülgseid inimesi oma nime eesti kultuurilukku. Nende hulgas oli ka Andres Saal — pedagoog ja ajakirjanik, populaarsete ajalooliste jutustuste autor, õpetatud foto- ja tsinkograaf, viljakas publitsist ja ajaloolane ning esimene eestlane, kes elas pikka aega (1898—1920) Jaaval, uuris ning tutvustas eesti rahvale indoneeslaste elu ja kultuuri, nende majanduslikke ja poliitilisi probleeme.

Siirdumine Jaavale tuli üsna ootamatult. 1897. aasta sügisel sai A. Saal Cronenbergi kooli [1] vahendusel ettepaneku minna tsinkograafina tööle Hollandi Indiasse. Ja juba sama aasta 29. oktoobril [2] lahkus ta Tartust.[3]

Mis küll ajendas A. Saali seda pakkumist vastu võtma ning sõitma pikaks ajaks nii kaugele ja talle täiesti tundmata maale? Ta ise pole andnud oma otsuse kohta autentset selgitust, vihjates vaid Eestis kujunenud ahtaile majanduslikele võimalustele ning oma rännukirele.[4] K. E. Sööt on maininud tema pettumist ajalehe «Olevik» võimalustes ja perspektiivides.[5] E. Koemets on seostanud A. Saali välismaale siirdumise ajalooliste jutustuste ametliku keelustamisega tsensuuri kaudu (1893).[6] Teised on jällegi oletanud, et põhjusi võiks leida A. Saali teadmishimulisest kunstnikuhingest, tema isiklikust elust jne.[7] Näib, et tegemist on mitmete tegurite koosmõjuga.

Lahkunud Eestist, siirdus A. Saal kõigepealt Saksamaale, kus ta töötas Frankfurdis Maini ääres ligi poolteist kuud (15. nov.—23. dets. 1897) firma «Klimsch & Co» õppe- ja eksperimentaallaboratooriumis, täiendades oma teadmisi fotode reprodutseerimismeetodite ja fototüüpia alal.[8] 21. detsembril 1897 sõlmis A. Saal sama firma vahendusel lepingu Surabaja aktsiaseltsiga «E. Fuhri & Co» ja temast sai aktsiaseltsi teenistuja, kes pidi tegelema fotode reprodutseerimise, tsinkograafia ja fototüüpiaga ning juhatama vastavaid osakondi. Kaheksa- kuni kümnetunnise tööpäeva puhul lubati talle palgaks esialgu 300 kuldnat kuus ning võimalust edasiseks palgatõusuks kuni 400 kuldnani kuus. Teenistuse alguseks loeti 6. jaanuari 1898, millal A. Saal pidi Genuas asuma Jaavale sõitva laeva pardale.[9]

Määratud päeval alustaski A. Saal reisi Hollandi laeval «Printsess

---

[1] A. Saal oli 1893. a. õppinud Cronenbergi fotomehaanikakoolis Baieris fotograafiat ja selle kasutamist trükitehnikas.

[2] Kõik daatumid vana kalendri järgi.

[3] «Postimees» 6. XI 1897, nr. 249.

[4] KM KO, f. 169, m. 2 : 13, l. 3; f. 173, m. 17 : 23, l. 15.

[5] KM KO, f. 113, m. 13 : 6, l. 66.

[6] E. Koemets, Saja-aastane Andres Saal. «Looming» 1961, nr. 5, lk. 786.

[7] E. Nukk, Andres Saali 65-aks sünnipäevaks. «Päevaleht» 21. V 1926, nr. 136; KM KO, f. 113, m. 13 : 6, l. 73.

[8] KM KO, f. 113, m. 9 : 16, l. 1.

[9] KM KO, f. 113, m. 9 : 12, l. 1—3.

Sophie». Sõit üle Vahemere, läbi Suessi kanali, üle Punase mere ja India ookeani oli talle suur nauding, iga päev tõi värskeid muljeid ja elamusi. Kõik oli uudne ja huvitav ning kõike oli vaja talletada mällu ja panna paberile oma sõprade jaoks Eestis. Nii jätkus reisikiri «Emajõelt ekvatori alla», mille kirjutamist ta oli alustanud juba Frankfurdis Maini ääres 1897. aasta novembris ja mille «Olevik» avaldas läbi 26 numbri aastail 1897—1898.

Laeval, kus enamik reisijaid olid hollandlased, teeniv personal aga indoneeslased, tegi A. Saal oma esimesed tähelepanekud probleemide kohta, mis teda ootasid Jaaval. Teda panid mõtlema hollandi noormehed, kes valitsuse ülesandel sõitsid Sumatra saarele osa võtma atje (*atjeh*) rahva vabadusvõitluse mahasurumisest, et lõpule viia Indoneesia koloniaalne orjastamine, ning indoneeslased, kes liikusid laeval nagu varjud, kuid kelle silmad võisid «tuliselt välkuda ja viha välja kirgada», kui neile ülekohut tehti. Ta jõudis arvamusele, et see varjatud viha võib esimesel puudutusel lõkkele lüüa.[10]

Merereis Indoneesiasse vältas üle kolme nädala. Lõpuks, 30. jaanuari hommikul, oldi Padangis, Sumatra lääneranniku tähtsaimas sadamalinnas. A. Saali silmadele avanes troopilise looduse kogu ilu — «pilvekõrguste lillerüngaste räga» —, pilt, mis seisis elavalt ta silme ees veel 18 aastat hiljem.[11] Padangist läks sõit edasi piki Sumatra rannikut, siis läbi Sunda väina, kus ta tähelepanu köitis nüüd süütult puhkav, kuid 15 aastat varem maailma vapustanud Krakatau vulkaan, ning 2. veebruaril 1898 jõuti Batavia (Djakarta) reidile.

Kohanemiskuud

A. Saal saabus Indoneesiasse väga keerulisel, murrangulisel ajajärgul. Hollandlased, kes olid alustanud Malai saarestiku vallutamist juba XVI sajandi lõpul, tegid neil aastail jõupingutusi viimaste vastupanukollete mahasurumiseks: Sumatra saare põhjatipus käis sõda atje rahva alistamiseks,[12] korduvalt saadeti karistusekspeditsioone rahututesse piirkondadesse Borneo (Kalimantani), Lomboki, Bali ja teistel saartel.

Samal ajal toimusid olulised muudatused Indoneesia majandussuhetes, mis tulenesid tootlike jõudude arengust nii Kagu-Aasias kui ka maailmas tervikuna. Hollandi koloniaalvõimud läksid üle kapitalismieelsetelt ekspluateerimismeetoditelt, mis põhinesid eelkõige nn. sundkultuuride süsteemil,[13] imperialistlikele meetoditele. Ühtlasi tugevnes väliskapitali sissetung Indoneesiasse ning komplitseerusid sotsiaalsed ja poliitilised suhted. Indoneesias algas rahvuslik ärkamine.

Selline oli üldpilt Indoneesias kahe sajandi vahetusel.

Bataviasse, mis võttis «Printsess Sophie'l» saabujaid vastu hiinlaste uusaastapidustustega, ei jäänud A. Saal kauaks. Juba järgmisel päeval asus ta Jaavaga lähemalt tutvuma. Nii külastas ta Buitenzorgis sealset kuulsat botaanikaaeda ja tegi Sukabumis katset minna lähemalt imetlema Pangerango tulemäge. Surakartas sooritas ta ringsõidu

---

[10] A. Saal, Emajõelt ekvatori alla. «Olevik» 14. IV 1898, nr. 15.

[11] KM KO, f. 113, m. 3 : 11, l. 6.

[12] Sõda peeti aastail 1873—1904. Vt. lähemalt: В. А. Тюрин, Ачехская война. Москва, 1970.

[13] Kindralkuberner J. van den Boschi poolt 1830. aastal kehtestatud riigimonopolistlik eksportkultuuride (suhkruroog, teepõõsas, tubakas, kohvipuu, indigo) kasvatamise kohustus; F. Engels kritiseeris seda «riikliku sotsialismi» süsteemi mitmes kirjas, vt. näiteks kiri K. Kautskyle 16. II 1884: K. Marx, F. Engels, Valitud kirjad. Tallinn, 1977, lk. 377.

mööda linna, imetles susuhunani[14] paleed, käis ühes mošees. 10. veebruaril 1898 jõudis ta oma sihtpunkti — Surabajasse.[15]

Surabaja pretendeeris sel ajal juba suurlinna nimetusele. Ametlike andmete kohaselt elas seal 1897. a. 142 980 inimest, neist 121 075 indoneeslast, 12 133 hiinlast ja 6988 eurooplast.[16] Kuid enam-vähem normaalseid elutingimusi suutis ta pakkuda vaid nendele, kes elasid siin põlisrahva riisumisest: hollandi koloniaalametnikele, saksa ettevõtjatele, araabia kaupmeestele, hiina liigkasuvõtjatele jne. Indoneeslaste enamik elas suures viletsuses. Nende linnajagudes valitses tööpuudus, vaesus ja nälg; paljudel polnud isegi peavarju. Eriti raskeks tegi olukorra joogivee puudus. Juba sada aastat, kirjutas A. Saal nördimusega, on Surabaja vee järele kisendanud, kuid Hollandi koloniaalvõimud pole probleemi lahendamiseks midagi ette võtnud. Nad ei raatsinud kulutada 60 miljonit kuldnat, mida oleks nõudnud torujuhtme ehitamine, et mägedest linna värsket joogivett juhtida. Selle asemel leppisid nad hiinlastest kaubitsejate «teenetega», kes sageli kaevuvee pähe müüsid kurnatud jõevett, soodustades nii taudide levikut ning rikastudes indoneeslaste elu ja tervise arvel.[17] Ainult Surabaja jõukad kodanikud ei kannatanud joogivee puuduse all — nemad jõid imporditud mineraalvett, veini ja viskit.

Surabaja oli suur kaubanduskeskus, kus sadam ja Kali Masi («Kuldse jõe») suue kihas laevadest. Tänavail käis elav rikšaliiklus. Samal ajal olid aga tänavad ise, linna pargid ja aiad hooletusse jäetud. A. Saal kirjutas pahameelega: «Kuhu kaupmees aset võtnud, seal valitseb omakasu tagaajamine — üleüldist tulu täitsa kõrvale jättes. Seda on siin elavalt tunda.»[18]

Saabunud Surabajasse, asus A. Saal elama ühte eurooplastele ettenähtud hotelli ning otsis üles firma «E. Fuhri & Co» trükikoja, kus ta pidi tööle hakkama. Selgus, et esialgu polnud tal suurt midagi teha, sest mõned Euroopast tellitud masinad ei olnud veel kohal.[19] Vaba aega ruttas ta kasutama tutvumiseks Jaava saarega.

Hiljuti (6. veebruaril 1898) oli hakanud aktiivselt tegutsema Lamongani vulkaan Ida-Jaaval. A. Saal ei suutnud loobuda võimalusest seda vaatama sõita. Seitse tundi rongis rappumist, ööbimine Lumadjangi linnakeses, siis väikesest Klakah' jaamast pool tundi rikšasõitu — ning 13. veebruari hommikul oli ta 1671 meetri kõrguse tulemäe jalamil. Teda vapustas vulkaani hävitustöö. «Ilus Eesti emakeel, kes sa tasasel kaasiku kahisemisel ja vaiksel ojakese vulinal oled kasvanud ja looduse meelitavate häälte tarvis nii rikas oled, — siin ei leia ma mitte sõnu, et seda pilti kirjeldada, mis siin silmade ees seisab,» kirjutas ta «Olevikule».[20] Koos mõne teise uudishimuliku eurooplasega lähenes A. Saal Lamonganile niivõrd, kui see võimalikuks osutus, ning tegi mitmeid fotosid. Siis sõitis ta tagasi Surabajasse. Muljed sellelt reisilt olid nii tugevad, et ta mai lõpul tegi retke samas piirkonnas asuvale Walirangi tulemäele.[21]

---

[14] Surakarta valitseja tiitel.

[15] A. Saal, Kirjad Jaava saarelt. «Olevik» 24., 31. III, 14., 21. IV 1898, nr. 12—13, 15—16.

[16] The Statesman's Year-Book, 1902. London, 1902, lk. 900. A. Saali poolt pakutud elanike arv (224 000) on kas autori või ajalehe lapsus.

[17] A. Saal, Kuidas Jaava saarel elatakse. «Olevik» 22. IX 1898, nr. 38; A. Saal, Tee lahkmel (Jaava sisimene elu). «Olevik» 2. I 1902, nr. 1.

[18] A. Saal, Kirjad Jaava saarelt. «Olevik» 21. IV 1898, nr. 15.

[19] KM KO, f. 38, m. 1, l. 475.

[20] A. Saal, Kirjad Jaava saarelt. «Olevik» 19. V 1898, nr. 20.

[21] A. Saal, Jaava mägedel. «Olevik» 20., 27. X, 3., 10., 17. XI, 1., 8. XII 1898, nr. 42—46, 48—49.

Need matkad kuumniiskest Surabajast suhteliselt jahedamasse ja tervislikumasse mägirajooni aitasid tal siin aklimatiseeruda.

Elumured

Kui A. Saal Jaavale sõitis, valdas ta peale eesti keele veel saksa ja vene keelt. Nende oskusele oli aluse pannud juba kool. Hiljem oli ta end täiendanud iseõppimise teel.

Jaaval oli tal saksa ja vene keelega praktiliselt siiski vähe pealę hakata: siin domineerisid teised keeled. Ametikeeleks oli hollandi keel — keel, mis A. Saalile algul sugugi ei meeldinud. «Kui sa Saksa keelt nõnda võltsiste ja moonutatult kõneled, kui iganes võimalik, siis on see peaaegu Hollandi keel,» kinnitas ta Indoneesiasse saabumisel.[22] Siiski tuli tal hollandi keel kiiresti selgeks õppida: ta vajas seda nii tööalases suhtlemises, asjatoimetustes Hollandi koloniaalhalduse asutustega kui ka seltskondlikus läbikäimises. Hollandi keele oskus, mille ta muide omandas suurema vaevata, avas talle võimaluse süveneda Indoneesia aktuaalsetesse probleemidesse, olla pidevalt kursis sündmustega maailmas ja laiendada ka oma tutvusringkonda, sõlmida kasulikke sidemeid, leida perspektiive ametialaseks edasiliikumiseks. Kuid täiesti omaseks ei saanud see keel talle kunagi. Tema märkmikes, mis on säilinud aastaist 1908—1919, on hollandikeelseid sissekandeid suhteliselt vähe.[23]

Hoopis meelsamini õppis ta malai keelt, mis näis talle «pehme, õrna ja musikaalsena».[24] Malai keel oli kõigepealt vajalik suhtlemiseks indoneeslastega, see keel oli siin *lingua franca*. Hollandi koloniaalpoliitika üks nurgakive oli põhimõte, et pärismaalastega tuleb rääkida vaid kohalikus keeles.[25] Hollandi keele kasutamist jaavalase poolt peeti kuriteoks.[26]

A. Saali huvi malai keele vastu oli aga hoopis sügavam. See andis talle võimaluse paremini mõista indoneeslasi, tungida seni tundmatute huvitavate mõtete maailma, leida uusi teid lähenemiseks elutõdedele. Malai keel juhtis ta indoneesia rahva iidse kultuuri varasalve juurde.

Juba Surabajas õppis A. Saal malai keeles rääkima, lugema ja kirjutama. Veelgi rohkem: ta hakkas seda keelt ka uurima. Selle töö esimeseks resultaadiks oli 1899. a. valminud ulatuslik artikkel malai keele ja kirjanduse kohta.[27] Selles andis ta kokkuvõtliku ülevaate malai keele häältusest, leksikast ja grammatikast, tutvustas malaikeelset luulet ja malai vanasõnu, esitas omapoolses tõlkes katkendeid kirjandusteosest «Makota segala radja» («Kõigi kuningate kroon»). Esimest korda avanes eesti lugejale võimalus saada pilt talle nii kauge ja võõra rahva kaunikõlalisest keelest ning rikkast folkloorist.

Hiljem, 1903. aasta mais, avaldati A. Saali uurimus jaava keele ja kirjanduse kohta ajakirjas «Asien», mida andis välja *Orientalische Gesellschaft* Berliinis.[28]

Hollandi ja malai keele õppimise kõrval oli A. Saalil teiseks (aga võib-olla ka esikohal seisvaks) probleemiks perekonna loomine. Ta oli juba ligi 40 aastat vana ja viivitamine võis saada saatuslikuks.

---

[22] A. Saal, Kirjad Jaava saarelt. «Olevik» 4. IV 1898, nr. 14.
[23] KM KO, f. 113, m. 9 : 1—9 : 9.
[24] A. Saal, Jaava keel ja kirjandus. «Olevik» 2. II 1899, nr. 5.
[25] А. Б. Беленький, Картини — дочь Индонезии. Москва, 1966, lk. 6.
[26] A. Saal, Aeg ja elu. «Olevik» 21. IX 1899, nr. 38.
[27] A. Saal, Jaava keel ja kirjandus. «Olevik» 26. I, 2., 16., 23. II, 2. III 1899, nr. 4—5, 7—9.
[28] KM KO, f. 173, m. 17 : 23, l. 14.

Elukaaslase kandidaat oli tal ammu välja vaadatud. Selleks oli Tartust pärit Emilie Rosalie Maksi, kellega ta oli tutvunud juba 1886. aasta paiku. Tollased abiellumiskavatsused ei saanud teoks.[29] Nüüd aga vastas Emmi A. Saali abieluettepanekule jaatavalt, pakkis kohvrid ja võttis ette pika teekonna Hollandi Indiasse.

Pulmad peeti 1. mail 1899. aastal.[30]

Surabaja ebatervislik kliima, tema lõunamaiselt kärarikas miljöö ning paljude tavapäraste mugavuste puudumine valmistasid noorele abielunaisele esialgu raskusi. Seepärast soetati mägedes maja ning mõnda aega nägi A. Saal oma naist vaid nädalalõpul, kui ta sõitis sinna tööväsimusest ning Surabaja leitsakust välja puhkama.[31]

Abielu kujunes harmooniliseks, kuigi neil oli kümneaastane vanusevahe ja vaated mitmeteski ühiskondlikes küsimustes ei langenud alati kokku. A. Saali pulbitsev energia, tema eluoptimism ja võime tunda rõõmu ka rasketes olukordades sobisid kokku Emmi aristokraatlike maneeride, tasakaalukuse ja suure taktitundega. Tõsi, abielu jäi esimestel aastatel lastetuks, kuigi A. Grenzstein 1900. aasta novembris saatis «Jaava eestlastele, vähemalt kolmele, rahu ja tervist».[32] Alles 1902. aastal sündis neile tütar Regina ja kaks aastat hiljem poeg Leo.

Jaavalaste ja nende elu tundmaõppimine

Juba esimestest päevadest alates koges A. Saal, et hollandlased peavad jaavalasi olendeiks, kes on loodud neid orjama ega ole võimelised millekski rohkemaks, sest nende «vaim on nüri ja elu kõlvatu».[33]

Ent ühtlasi nägi ta, kuivõrd ebaõiglane oli selline hinnang. Kõigepealt veendus ta jaavalaste töökuses ja andekuses «E. Fuhri & Co» trükikojas, kus kõik joonestajad, trükkalid, kirjutajad, masinistid ja teised madalapalgalised töötajad olid jaavalased. Ta nägi peagi, et «keegi ei kirjuta paremat ja puhtamat kirja kui jaavalane, ning kõige peenemad joonistused ja keerulisemad kaardid valmistab jaavalane». Kui trükikoda sai Saksamaalt Heidelbergist keeruka rotatsioonmasina, millist Surabajas polnud varem nähtud, siis tehti kokkumonteerimine ülesandeks jaavalasest *mandur*'ile (brigadirile). Masinaosad olid pakitud 38 kasti, neile polnud lisatud kokkupanemisjuhendit. Oli vaid koltunud pilt töövalmis masinast. Sellest hoolimata sai *mandur* oma ülesandega mõne päeva jooksul toime. Iga osake ja kruvi oli omal kohal.

Surabajas elades nägi A. Saal jaava käsitööliste suurt meisterlikkust. Eurooplastest käsitöölistel pole siin midagi peale hakata, kirjutas ta «Olevikule», sest jaavalane teeb kõike paremini. «See on üsna imestamisväärt, milliste puudulike tööriistadega ta kõige paremaid töid oskab valmistada. Kui ta mõnd asja pole veel teinud, siis anna talle mudel ette, ja kui töö valmis on, siis vahetad sa nad ära.»[34]

Sõitudel Surabaja ümbrusse ja kaugematesse mägedesse tutvus A. Saal ka jaava talupojaga. Temas äratasid imetlust suurepäraselt haritud põllud, hästi hooldatud kalakasvatustiigid, metsatukkadesse uppuvad külad, varjukaid puiesteid meenutavad maanteed. Jaava oli

---

[29] Lähemalt: KM KO, f. 113, m. 13 : 6, l. 71—74.
[30] «Olevik» 15. VI 1899, nr. 24.
[31] KM KO, f. 173, m. 17 : 23, l. 7.
[32] KM KO, f. 113, m. 1 : 1, l. 22.
[33] A. Saal, Aeg ja elu. «Olevik» 5. X 1899, nr. 40.
[34] A. Saal, Aeg ja elu. «Olevik» 14. IX 1899, nr. 37.

nagu üksainus määratu suur kaunis aed.[35] Kas võis seda loonud rahvas olla tuim ja nürimeelne, laisk ja võimetu? Muidugi mitte! Iga reisi ja rännakuga veendus A. Saal üha rohkem, et jaava talupojad olid väga töökad, ausad ja rahumeelsed inimesed.

Talle ei jäänud märkamata, kuidas nii Hollandi koloniaalvõimud kui ka hiina ja araabia liigkasuvõtjad jaava talupoegi ekspluateerisid ja alandasid. Artiklis «Tee lahkmel (Jaava sisimene elu)» kirjeldas A. Saal, kuidas valitsus kohvi kokku ostab[36]: kohviube kasvatanud talupoeg tassib oma turjal (sest veolooma tal tavaliselt pole) saagi kokkuostupunkti, kus talle on ametlikult ette nähtud 14 kuldnat pikuli (62 kg) eest; mitmesuguste ettekäänetega keeldub ametnik talle täit hinda maksmast, soovitab kohvikotid koju tagasi tassida; et sellest pääseda ja vähemalt pisutki talle nii vajalikku raha saada, loovutab talupoeg pikuli kohvi 7 kuldna eest, kuna ülejäänu jääb laohoidjast valitsusametniku tasku; valitsus ise aga realiseerib kokkuostetud kohvipikuli 40—50 kuldna eest, saades nii 300—350% kasumit.[37] Niisamuti toimisid hiinlastest ülesostjad, kelle ahnus jaava talupoegade ekspluateerimisel polnud väiksem.[38]

K. Marx iseloomustas oma «Kapitalis» Hollandi valitsemist Indoneesias T. S. Rafflesi[39] sõnadega kui «reetmiste, äraostmiste, tapmiste ja alatuste ületamatut pilti».[40] Materiaalsete kasude tagaajamine, mis oli stiimuliks olnud juba esimestele Malai saarestikku jõudnud hollandlastele ning mis Ida-India Kompanii ja sundkultuuride süsteemi valitsemise aegu oli ruineerinud Indoneesia majanduse,[41] jätkus uutes vormides ja uute meetoditega ka imperialismiperioodil. A. Saal nägi seda oma silmadega, elades Jaaval.

A. Saal võrdles korduvalt jaavalaste elutingimusi Hollandi võimu all orjade ja pärisorjade olukorraga. Seda, kuidas hollandi kolonisaatorid pärismaalasi kohtlesid, pidas ta inimväärikust alandavaks. Mis aga puutub võimude kinnitusse, et kõik jaavalased on «valelikud, petised ja vargad», siis nimetas ta seda raskeks ülekohtuks inimestele, kes varem ei teadnudki, «mis valetamine, petmine ja varastamine on».[42] Ühtlasi aga märgib ta, et kolonisaatorite petmiseks oli jaavalane alati valmis[43]: see oli üks rõhutud rahva võitlusvorme.

A. Saali positiivne suhtumine indoneeslastesse, siiras huvi nende elu ja töö vastu, püüe mõista nende probleeme, tähelepanelik vaatlemine ja mitmekülgne nähtuste analüüs võimaldasid tal jõuda arusaamisele paljuski selles, mida hollandi kolonisaatorid ei näinud, ei tahtnud näha või tegid, nagu nad ei näeks.

Reisikirjad Bromo tulemäelt

Kõige suuremat huvi ja sümpaatiat avaldas A. Saal Surabaja aastatel väikese tengeri rahva vastu, kes elas Bromo tulemäe ümbruses. Sel rahval oli omapärane ajalugu, kultuur ja kombestik.[44]

---

[35] A. Saal, All-ilma saladused. Jaava tulemägedelt. Jurjev, 1903, lk. 22—23.

[36] Kohv oli Indoneesia üks peamisi eksportartikleid ja kohvipuu sunniviisiline kasvatamine lõpetati alles 1922. a., vt. J. J. van Klaveren, The Dutch colonial system in the East Indies. Rotterdam, 1953, lk. 123—124, 160.

[37] A. Saal, Tee lahkmel (Jaava sisimene elu). «Olevik» 26. XII 1901, nr. 52, 2. I 1902, nr. 1.

[38] V. Purcell, The Chinese in Southeast Asia. Oxford, 1951, lk. 501—502.

[39] Inglise kuberner Jaaval 1811—1816.

[40] K. Marx, Kapital I. Tallinn, 1953, lk. 652.

[41] Сукарно, Индонезия обвиняет. Москва, 1956, lk. 27, 37.

[42] A. Saal, Aeg ja elu. «Olevik» 26. X 1899, nr. 43.

[43] A. Saal, Seletuseks ehk peletuseks. «Olevik» 2. VI 1898, nr. 22.

[44] Lähemalt: Народы Юго-Восточной Азии. Москва, 1966, lk. 476—479.

Nagu jutustab legend, olid tengerite esivanemad põgenenud Ida-Jaava raskesti ligipääsetavasse mägirajooni XV sajandi lõpul, kui tolleaegses Madjapahiti impeeriumis pääses domineerima islam. Nii olid nad suutnud säilitada oma usundina hinduismi koos rohkete animismi ja budismi sugemetega. Ise nad pidasid end budistideks ja nii nimetab neid mõnikord ka A. Saal.

Umbes 30 tengeri *desa*'t (küla) moodustas nagu väikese hinduismi saarekese keset islamiseerunud Jaavat. Siin valitsesid omad traditsioonid, oma kalender [45], oma elulaad. Kõik see tekitas A. Saalis elavat huvi. Pealegi elas tengerite arvates Bromo vulkaanis tulejumal Bromo (tuletatud India Brahmast), vulkaanide vastu aga tundis A. Saal suurt huvi. Ta kasutas iga võimalust, et neid lähemalt uurida. Bromo tulemäele tegi ta kaks retke. Neist esimest, mis toimus 1900. aasta suvel, kirjeldab ta pikemas töös «All-ilma saladused. Jaava tulemägedelt».[46] Teist korda käis A. Saal Bromol 1902. aasta kevadel ja kõneleb sellest artiklis «Bromo püha».[47]

Mõlemad tööd «on kerges ajalehe reisikirja toonis kirjutatud», nagu ta ise vabandades märgib,[48] kuid see ei ole tulnud nendele kahjuks. Olid nad ju mõeldud laiale lugejaskonnale, mitte vulkanoloogia eriteadlastele. Nagu valdav osa A. Saali belletristikat ja publitsistikat, olid needki kirjutatud soravas jutustamisstiilis, rahvapärases väljendusvormis.

Siiski on A. Saali nende tööde temaatika palju laialdasem ja ideestik märgatavalt sügavam, kui seda võiks oodata lihtsatest reisikirjadest.

«All-ilma saladused» koosneb 23 peatükist, millest viies esimeses kõneldakse XIX sajandi Indoneesia vulkaanilise ja seismilise tegevuse ajaloost. Pikemalt räägib autor Temboro, Banjuwangi, Krakatau ja Lamongani tulemäe pursetest. Seejuures huvitab teda psühholoogiline probleem: miks suhtuvad indoneeslased vulkaanipursetesse suhteliselt rahulikult, ilma erilise hirmu ja paanikata? Ta jõuab järeldusele, et sel on peamiselt kolm põhjust: 1) Malai saarestikus valitsevate religioonide (islam, hinduism, budism) õpetus paratamatusest, mille kohaselt inimese saatus on ette määratud, 2) indoneeslaste lõunamaine flegmaatilisus hirmu ja kartuse suhtes ning 3) loodusõnnetuste rohkuse tõttu ajapikku väljakujunenud harjumus.

«All-ilma saladuste» teises osas kasutab A. Saal reisikirja vormi terve rea aktuaalsete probleemide käsitlemiseks: tengerite eluolu ja tavad, Euroopa tsivilisatsiooni hukutav mõju Jaava loodusele ja elanikele, tervishoiuküsimused, hollandlaste keelepoliitika jne. Temas äratab imetlust jaavalaste kannatlikkus ja heasüdamlikkus. «Ta kannatab ka siis, kui ta selgesti näeb, et talle ülekohut tehakse. Vahest ei ole enam terves ilmas teist rahvast olemas, mis nõnda rahuline ja kerge valitseda oleks, kui jaavalane. Hollandi valitsus tarvitab oma India koloniide korraspidamiseks palju väge, aga mitte Jaavas, vaid teistel saartel, kus Malaia suguharud elavad. Sumatras on 30 aastat avalist sõda peetud. Lomboki saarel on nelja ehk viie aasta eest kõik eurooplased ja terve sõjavägi maarahva läbi ära tapetud. Bali saarel liiguvad mässamised. Borneo on ainult nimepidi Hollandi valitsuse all, ükski ametnik pole sealt veel punast krossi maksu saanud — kuid Jaava on ikka rahulik.»[49]

---

[45] Nn. vanajaava kalender, mille lähtemomendiks oli augustikuu 98. aastal e. m. a.
[46] Käsikiri vt.: KM KO, f. 21, m. 255.
[47] A. Saal, Bromo püha. «Olevik», 10., 17. ja 21. XII 1902, nr. 50—52.
[48] A. Saal, All-ilma saladused, lk. 17.
[49] A. Saal, All-ilma saladused, lk. 46.

Tõepoolest, Jaava tegi Hollandi koloniaaladministratsioonile tol ajal suhteliselt vähe peavalu. Kuid selle põhjuseks polnud, nagu arvas A. Saal, jaavalaste leplik iseloom ja hollandlaste oskuslik valitsemispoliitika, vaid objektiivsete sotsiaal-majanduslike protsesside kulg. Jaaval oli rahvusliku vabastusliikumise feodaalselt etapilt kodanliku rahvusliku ärkamise etapile ülemineku periood. Indoneesia teised saared polnud selleni veel jõudnud. Nende alistamisele oligi pööratud kolonisaatorite peamine tähelepanu.

Nii «All-ilma saladustes» kui ka «Bromo pühas» juhib A. Saal eesti lugejate tähelepanu tengerite kogukonna elule. Ta ütleb neid elavat hästi ja jõukalt, lisab aga kohe, et «suurt rikkust eurooplase mõttes ei ole siin siiski mitte» ja et elanike põhitoiduks on mais ja juurvili, kuna riis on liiga kallis. A. Saal kirjeldab siinseid «kahekorruselisi» põlde,[50] primitiivseid, kuid otstarbekaid tööriistu, kiidab tengerite ausust, abielutruudust, vanemate austamist, külalislahkust, rahumeelsust, märgib hingesoojusega pisiasju, mis talle meenutavad ta lapsepõlvekodu Tori metsades: kaelkookusid, lehmakrappe ja hõiget «viss, viss!».

Matkad hinduistide pühale Bromo tulemäele, viimasega seotud legendide ja tavade tundmaõppimine, tengeri väikerahva eluolu nägemine — kõik see pakkus nii meeldivat vaheldust kui ka uusi teadmisi. Neid jagas ta oma kaasmaalastega kirjatööde kaudu, mis pika teekonna järel nägid trükivalgust Eestis.

Kontaktid Eestiga

Surabajas elades säilitas A. Saal väga tihedad sidemed Eestiga, kuhu olid jäänud ta omaksed, sugulased ja sõbrad. Ta oli kirjavahetuses A. Grenzsteiniga,[51] K. E. Söödiga, H. Lellepiga, J. Saaliga ja mitmete teistega; kahjuks on sellest korrespondentsist vähe talletunud.[52] Väga palju kirjutas ta avaldamiseks «Olevikus» — pikemaid ja lühemaid artikleid, matkakirjeldusi, tõlkeid, reisikirju, arutlusi aktuaalsetel teemadel jne. Suur osa neist ilmus nimetatud ajalehes ühise pealkirja all «Kirjad Jaava saarelt».

Mitmetes oma nende aastate kirjatöödes käsitles A. Saal probleeme, mis olid vahetult seotud Eestiga. Ta pidas vajalikuks «Olevikus» välja ütelda oma arvamus sellistes küsimustes nagu baltisakslus, hariduse perspektiivid Eestis, eestlaste tegevusalad ja nende arenguvõimalused, suhted rahvaste vahel, misjonitöö jne. Korduvalt ründas ta saksa ajaloolase prof. F. Kruse[53] kontseptsiooni, mille kohaselt eestlane olevat oma iseloomult tuim ja laisk ning mõistuselt tõnts; tema kõrgeimaks eesmärgiks olevat magamine jne.[54] Ironiseerides tema etnogenealoogiliste seisukohtade üle, märkis A. Saal, et Eesti ja Jaava lehmakrappide sarnasust oleks prof. Kruse kindlasti seletanud sellega, et eestlased on pärit Indoneesiast või siis vähemalt lähevad kord sinna.[55]

---

[50] Ühel põllulapil kasvatati samaaegselt näiteks kõrgevarrelisi kapsaid ja madalamat mugultaime — kartulit.

[51] A. Grenzstein lahkus 1901. aastal Eestist, kuid see ei katkestanud nende kirjavahetust, vt. KM KO, f. 113, m. 1 : 1.

[52] Vt. KM KO, f. 169, m. 2 : 13; f. 173, m. 17 : 23; f. 113, m. 12 : 2.

[53] F. Kruse oli aastail 1828—1853 Tartu ülikooli professor; A. Saali kriitika puudutas peamiselt temalt Moskvas 1846. aastal ilmunud teost «Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland überhaupt, bis zur Einführung der christlichen Religion».

[54] A. Saal, Aeg ja elu. «Olevik» 2. XI 1899, nr. 44.

[55] A. Saal, All-ilma saladused, lk. 23—24.

Esimestel aastatel piinas A. Saali Jaaval alaline informatsiooni puudumine Eestist. Seda ei pakkunud ei küllaltki ulatuslik kirjavahetus ega ka sõprade poolt saadetud ajalehed «Olevik» ja «Postimees». Kirjale vastuse saamine vältas tavaliselt 3—4 kuud, ajalehed saabusid korrapäratult ning olid nii mõneski osas vananenud. Pealegi puudus A. Saalil võimalus neis leiduvaid materjale võrrelda teiste allikatega, sest Jaaval oli isegi sõna *Eestimaa* (*Estland*) peaaegu tundmatu, rääkimata siis teostest tema kohta.

Seetõttu loobus ta mõne aasta pärast Eesti probleemide kohta sõna võtmast ja keskendus Indoneesia probleemidele. Ühes kirjas K. E. Söödile (5. I 1903) deklareeris ta otseselt, et «kodumaa olu ei julge ma enam [oma jutustustes] puudutama hakata».[56] Publitsistlikes kirjutistes, erakirjades, märkmikes ja päevikutes aga seostas ta aegajalt oma mõtteid Eestiga ka järgmistel Indoneesias veedetud aastatel.

Huvi kultuuriküsimuste vastu

«Olevik» avaldas 1898. aasta jaanuaris, kui A. Saal oli alles teel Jaavale, temale adresseeritud avaliku anonüümkirja.[57] Selles arvati, et küllap Jaava on üks «hirmus harimata» maa, kus vaimutöö tegijal raske elada. Vastuseks kirjutas A. Saal 1898. aasta suvel, kui ta oli juba jõudnud Indoneesia tegelikkusega mõnevõrra tutvuda, artikli «Seletuseks ehk peletuseks»[58], milles ta tuliselt kaitses jaavalaste iidseid kultuuritraditsioone ning süüdistas hollandi kolonisaatoreid Lääne tsivilisatsiooni laostavate mõjude levitamises.

Siitpeale pöördus ta selle teema juurde korduvalt tagasi. Teda pani nördima, et hollandlased kogu oma mitmesajandilise valitsemise jooksul polnud midagi teinud ei pärismaise rahvakultuuri arendamiseks ega euroopaliku hariduse edendamiseks Jaaval.[59] Tema arvates oli siin rida põhjusi: esimeseks ja peamiseks pidas ta asjaolu, et koloniaalvõimudele on seda ohutum, mida harimatum on rahvas ja mida kauemaks ta selleks jääb; haridus on «sütitav tikutoos», nentis ta.[60] Selle kõrval omistas ta aga suurt tähtsust ka islami vaimulikkonna vastuseisule: viimase arvates oli küllalt, kui rahvas tunneb koraani ja oskab palvetada. Ka Jaava aristokraatia ei olnud huvitatud hariduse levikust lihtrahva seas.[61]

XIX sajandi lõpp ja XX sajandi algus tõid Indoneesia hariduspoliitikasse muudatusi.[62] Ühelt poolt sundis vajadus teatava haridustasemega kantseleiametnike, sideteenistujate, kvalifitseeritud tööliste, tehnikaspetsialistide jne. järele hollandlasi mõtlema mõningatele reformidele.[63] Teiselt poolt kajastus arenema hakkav nn. rahvuslik ärkamine esialgu peamiselt võitluses rahvahariduse eest (koolide asutamine, rahvusliku trükisõna arendamine jne.).[64] Sellega seotud probleeme aru-

---

[56] KM KO, f. 173, m. 17 : 23, l. 7.

[57] N. N., Kiri reisijale. «Olevik» 5. I 1898, nr. 1.

[58] A. Saal, Seletuseks ehk peletuseks. «Olevik» 2. ja 9. VI 1898, nr. 22—23.

[59] A. Saal, Jaava keel ja kirjandus. «Olevik» 2. III 1899, nr. 9.

[60] A. Saal, Aeg ja elu. «Olevik» 5. X 1899, nr. 40.

[61] A. Saal, Usu ja hariduse kandmine paganate sekka. «Olevik» 14. XII 1899, nr. 50.

[62] Hollandlased alustasid nn. eetilise kursi läbiviimist, mis pidi nende koloniaalpoliitika praktikat ka hariduse valdkonnas kohandama imperialistlike ekspluateerimismeetodite vajadustega.

[63] А. Б. Беленький, Национальное пробуждение Индонезии. Москва, 1965, lk. 55.

[64] Д. Дж. Е. Холл, История Юго-Восточной Азии. Москва, 1958, lk. 493.

tati Jaava ühiskonna erinevates ringkondades, nad kajastusid Jaava ajakirjanduses ja äratasid huvi ka A. Saalis.

Ajakirjandusvabadus oli Indoneesias piiratud.[65] Sellest hoolimata tungis perioodikasse üha rohkem kriitikat Hollandi poliitika aadressil. Koloniaalvõimud pidasid eriti ohtlikuks Jaava päritoluga hollandlaste ajalehte «Blijversbond», mis võitles «puhastverd hollandi aristokraatide» vastu.[66]

Haridus oli viimaste üks privileege. XIX sajandi teisel poolel olid Jaaval küll asutatud mõned koolid, sealhulgas põhikoolid (*hoofdenscholen*), et pärismaise aristokraatia lapsi välja õpetada Hollandi koloniaalhalduse vajadusteks.[67] Kuid nende praktiline efekt oli väike. Jaavalaste üldise haridustaseme tõusule nad kaasa ei aidanud. Valitsus soosis igati hariduse andmist vaid «puhastverd hollandlastele». Eurooplaste tarbeks mõeldud koolidele kulutati 1900. aastal kaks korda rohkem kui kõigile teistele koolidele kokku.[68] Koloniaalvõimude kaitse all tegutsesid hariduspõllul nii islami vaimulikud kui ka ristiusu misjonärid, keda A. Saal võrdles noori võrkudesse püüdvate ämblikega.[69]

Juba Surabajas elades oli A. Saal väga huvitatud jaava rahvakunstist — tantsust, laulust, instrumentaalmuusikast, teatrist jne. Ta jälgis tähelepanelikult nii muhameedlaste, budistide kui ka hinduistide pidustusi ja religioosseid tseremooniaid, käis teatrietendustel, vaimustus jaavalaste isetegevuse kõrgest kunstilisest tasemest.

Artiklis «Jaava näitemäng»[70] annab ta eesti lugejale põhjaliku ülevaate nii Indoneesia teatrikunsti eripärast kui ka selle sotsiaalsest ja poliitilisest rollist. Jaava näidendid, kirjutab ta, ammutavad ainestikku peamiselt muinasjutu ja ajaloo vallast ning neid etendati juba siis, kui «Euroopa haridusekandjad veel karunaha sees rändasid». Nendes kajastub muistse, veel eurooplaste poolt vallutamata Jaava ülevus ja kultuursus. Nii mõnigi kord aga tehti laval naeruvääristavaid vihjeid hollandi kolonisaatorite aadressil, õhutades nii veelgi indoneeslaste rahvustunnet.

Neil etendustel nautis A. Saal näitlejate liigutuste väljendusrikkust ning sellega suurepäraselt harmoneeruvat saatemuusikat. «Sel viisil,» kirjutab ta, rõhutades jaava muusika pehmet meloodilisust, «laulab Eesti ema oma hällilapse magama — õrnalt äiutades, mahedalt suigutades. Ja hinge tagasi pidava tähelepanemisega kuulab Jaavalane kõike seda, otse kui heliseks ta lapselik puhas rind neid hääli kuuldes ühes....» Eurooplane ei märkagi, kui «kõrget tundmuste ilu ja suurust need helinad tema hinges äratavad: ta silmad säravad puhtast õnnetundmusest.... Jaavalane kuuleb ja näeb oma näitemängus seda, mis tema ise on loonud. Tema oma mõtted, tema oma luulekujud, tema oma endine suurus ja ilu on siin, mis talle näitelavalt vastu lehvivad. Ta on kui laps, kellega armastatud vanaisa kõneleb. Kuidas tohib ta nendest sõnadest küll ainustki tähele panemata mööda minna lasta!»[71]

Ühtlasi teeb A. Saal järelduse, et selle «lapselikkuse» taga peitub suur jõud, ning kui indoneeslased oma jõu tunnetamiseni jõuavad, siis

---

[65] B. H. M. Vlekke, Nusantara. A history of Indonesia. The Hague—Bandung, 1959, lk. 378.

[66] A. Saal, Tee lahkmel (Jaava sisimene elu). «Olevik» 4. XII 1901, nr. 49.

[67] R. van Niel, The emergence of the modern Indonesian elite. Chicago—The Hague—Bandung, 1960, lk. 26—30.

[68] T. Kerstiens, The new elite in Asia and Africa. A comparative study of Indonesia and Ghana. New York, 1966, lk. 55.

[69] A. Saal, Jaava elust. Ajakirjandus, kool ja kirik, näitemäng. «Olevik» 24. VII 1901, nr. 30.

[70] A. Saal, Jaava näitemäng. «Olevik» 6., 13. X 1898, nr. 40—41.

[71] A. Saal, Jaava näitemäng. «Olevik» 13. X 1898, nr. 41.

«siin kord kõik peerud lausa kahel otsal lähevad lõkendama».[72] Ennustus realiseerus mõnikümmend aastat hiljem võiduka Augustirevolutsiooni (1945—1948) näol.

A. Saal ning Surabaja eliit

Asudes tööle «E. Fuhri & Co» trükikotta tsinkograafiatööde juhatajana, astus A. Saal faktiliselt Surabaja kõrgema seltskonna hulka. Ta võttis omaks siinsete eurooplaste tavapärase elulaadi, hakkas pidama teenreid, harrastas jalgrattasporti, mis oli tollal moes, käis oma uute tuttavatega metsseajahil jne.[73] Kuid ta ei leppinud kunagi hollandlastest kolonisaatorite kõrkuse, vaimse loiduse ja ülbe käitumisega. Ta ei võtnud omaks rassilist vahet, mis hollandlaste ja jaavalase vahel oli «tugevam kui Hiina müür».[74]

Ta tundis lugupidamist jaavalase vastu, kes koloniaalrežiimi raskusest hoolimata suutis säilitada oma väärikust, suhtuda põlgusega euroopalikku tsivilisatsiooni, leida üha uusi võimalusi väljaastumiseks oma maa ja rahva ekspluateerijate vastu. Siiralt nautis ta Surabaja kõrgema seltskonna viha, kui sellelt võeti võimalus imetleda pidulikku rongkäiku, mis organiseeriti 1898. aasta septembri algul seoses Hollandi kuninganna Wilhelmina kroonimispidustustega: selle asemel et minna mööda eurooplaste kvartali tänavaid, nagu oli ette nähtud, pöörasid pidulised hoopis jaavalaste ja hiinlaste linnajagudesse.[75] Imetlusega jälgis ta teatrietendusi, kus «puhastverd hollandlase» kuju oli karikeeritud, naeruväärseks tehtud, tema rumalust, tölplust, upsakust ja kõlvatust alla kriipsutatud.[76] Kord tänaval oli ta aga tunnistajaks, kuidas jaavalased tuigerdavast purjus hollandi madrusest mööudes põlastavalt ütlesid: *«Orang Belanda babi!»* («Hollandlane on siga!») [77]

A. Saali enda arvamus Surabaja kõrgemast seltskonnast polnud kuigi kõrge. Ta pidas siinseid hollandlasi pealiskaudseteks, kerglasteks inimesteks, kes on endast liiga heas arvamuses ja teiste suhtes lubavad endale upsakust ning jämedust. Üht niisugust, A. Saali enda formuleeringu järgi «pooltotrat hollandlast» armastas ta vihastada sellega, et kõneles oma teenriga hollandi keeles, mis oli eliidi moraalinormide järgi keelatud.[78] Ja kui kord üht jaava näidendit jälgides pani A. Saali kõrval istuv hollandlane jalad eesolevale toolile, et takistada sinna istumast jaavalannat, siis leidis see hollandlane end peagi, ja mitte ilma A. Saali abita, lebamas toolide vahel maas — publiku üldiseks heameeleks.[79]

Teistsugune oli A. Saali suhtumine indodesse, s. o. (peamiselt) hollandlaste ja indoneeslaste segaverelistesse järeltulijatesse. Need olid formaalselt küll hollandlastega võrdsustatud, kuid tegelikult olid siiski diskrimineeritud seisundis. Hollandi koloniaalvõimud püüdsid neid vältida — kõik ametnikud (kohtunikud, kooliõpetajad, insenerid, ohvitserid jne.) saadeti kohale Hollandist. Ka hariduse saamine oli indodel raskendatud.[80]

---

[72] A. Saal, Jaava näitemäng. «Olevik» 6. X 1898, nr. 40.
[73] A. Saal, Kuidas Jaava saarel elatakse. «Olevik» 29. IX 1898, nr. 39; A. Saal, Jahile! «Olevik» 22., 29. XII 1898, nr. 51—52, 5. I 1899, nr. 1.
[74] A. Saal, Aeg ja elu. «Olevik» 8. IV 1900, nr. 15.
[75] A. Saal, Hollandi kuninganna kroonimise pidu Jaava saarel. «Olevik» 3. XI 1898, nr. 44.
[76] A. Saal, Jaava elust. «Olevik» 24. VII 1901, nr. 30.
[77] A. Saal, Seletuseks ehk peletuseks. «Olevik» 2. VI 1898, nr. 22.
[78] A. Saal, Kuidas Jaava saarel elatakse. «Olevik» 29. IX 1898, nr. 39.
[79] A. Saal, Jaava näitemäng. «Olevik» 13. X 1898, nr. 41.
[80] A. Saal, Tee lahkmel (Jaava sisimene elu). «Olevik» 11. XII 1901, nr. 50.

Juhan Liivi mälestuskivi Tartus Juhan Liivi tänavas (H. Joonuksi foto, 1976).

Ülal: Mälestuskivi Riidma kandikoha asukohal, kus sündis Juhan Liiv (1979). All: Naelavere koolihoone, kus Juhan Liiv õppis (1977; H. Joonuksi fotod.)

Indosid, keda oli $^3/_4$ hollandi keelt kõnelevatest kodanikest,[81] pidas A. Saal Indoneesia tulevikujõuks, sest nendes olid ühendatud Jaava põliselanike elusitkus ja eurooplaste teadmised.[82]

Jaava hiinlastest

Jaava hiinlased äratasid A. Saali tähelepanu juba siis, kui ta 1898. aasta veebruari algul Batavia sadamas maale astus: oli ju siis parajasti hiinlaste uusaasta oma meeldejäävate rongkäikude, karnevalide, näitemängude ja tantsudega.

Peagi õppis aga A. Saal Jaava hiinlasi tundma ka teiselt poolt. 1900. aasta andmeil elas Indoneesias 537 316 hiinlast, neist Jaaval ning naabersaarel Madural 277 265.[83] Nad olid seega Hollandi valdustes küllaltki märkimisväärne etniline faktor. Kuid tunduvalt olulisem roll kuulus neile sotsiaal-majanduslikus elus. Hiinlaste kätte olid Jaaval koondunud mõjukad positsioonid sisekaubanduses, käsitöönduses, transpordis, kommunaalmajanduses jne. Nendel oli domineeriv seisund liigkasuvõtlikus laenukapitalis. Nad moodustasid tähtsa lüli hollandlaste ja jaavalaste vahelistes majandussuhetes. Seega võtsid nad otseselt osa indoneeslaste ekspluateerimisest.

Nelja aasta jooksul, mil Surabaja oli A. Saali kodulinnaks, vaatles ta tähelepanelikult hiina kaubitsejate, rahalaenutajate, majaomanike, poodnike, kasiinoperemeeste, lõbumajapidajate, veemüüjate ja teiste väike- ning keskkodanluse esindajate tegevust. Ta nägi, et see tegevus, mis oli sanktsioneeritud Hollandi koloniaalvõimude poolt, muutis jaavalaste olukorra veelgi raskemaks. Hiinlased õpetasid jaavalasi oopiumi suitsetama, riisusid neil mängupõrgutes viimased veeringud taskust, võtsid sügisese saagi kevadel laenatud raha ja selle protsentide katteks, sundisid käsitöölisi töötama tühiste krosside eest. «Kui hiinlasi ei oleks,» avaldas A. Saal arvamust, «ehk kui neile vähemalt luba ei antaks nii kurnaval viisil rahva raha oma kätte kiskuda, siis oleks jaava rahvas vististi palju rikkam ja õnnelikum.»[84]

1899. aastal Hiinas alanud imperialismivastane Ihetuani ülestõus, mille kohta avaldati rohkesti materjale ka «Olevikus», inspireeris A. Saali kirjutama 1900. aastal pikema artikli «Hiina aastasada?».[85] Selle eesmärgiks oli hoiatada Euroopa rahvaid Hiinast tuleva nn. kollase hädaohu eest. Hiinlaste massilist emigratsiooni peab ta teistele rahvastele ohtlikuks. Seejuures lähtub ta Hollandi India kogemustest, kus hiinlased «annavad valitsusele rohkem tegemist kui 35 miljonit maa pärisrahvast» ja kus hiinlane on «kardetav võistleja igas äriharus». Ehkki A. Saal räägib artiklis hiinlastest tervikuna, näitamata sotsiaalseid erinevusi jne., toob ta esile Hiina kodanlike ja väikekodanlike ringkondade hegemonistlikke tendentse ja hoiatab nende eest.

Lahkumine Surabajast

1901. aasta algul lõppes A. Saali ning «E. Fuhri & Co» vahel kolmeks aastaks sõlmitud leping. Vastavalt lepingu teisele paragrahvile aga pikenes töövahekorra kehtivus automaatselt, sest kumbki pool

---

[81] R. van Niel, The emergence of the modern Indonesian elite, lk. 12.
[82] A. Saal, Aeg ja elu. «Olevik» 7. IX 1899, nr. 36.
[83] Н. А. Симония, Население китайской национальности в странах Юго-Восточной Азии. Москва, 1959, lk. 32.
[84] A. Saal, Kuninganna pühal. «Olevik» 19. XI 1902, nr. 47.
[85] A. Saal, Hiina aastasada? «Olevik» 26. IX, 3., 10. X 1900, nr. 39—41.

polnud teda kolmekuulise etteteatamisega üles ütelnud.[86] Nii jäi A. Saal Surabajasse edasi.

Surabajas elamise aastad oli A. Saalile väga pingelise tegevuse aeg. Ta töötas trükikojas, kus kogu toodang pidi olema väga kvaliteetne (*hochfein*),[87] seostas oma arvukad reisid ajaloolise, majandusliku, kultuuriloolise, etnolingvistilise ja muu materjali kogumisega, võttis osa Surabaja seltskondlikust elust, kuid selle kõrval ka kirjutas palju. Enamik ta töid käsitles Indoneesia päevaküsimusi, kuid ta huvitus noil aastail ka Lõuna-Aafrika probleemidest, kirjutades 1899. aasta oktoobris artikli «Transvaali sõda»[88] ning seejärel romaani «Priiuse ja isamaa eest»[89]. Surabajas tekkis tal huvi orientaalsete religioonide ja Idamaade kultuuri vastu üldse.

Tema arvukad kirjutised olid mõeldud eesti lugeja silmaringi laiendamiseks, temas huvi äratamiseks Hollandi India ja üldse maailma probleemide vastu. Kuid kogu A. Saali kirjatööl oli ka teine, talle endale oluline tähendus. See pidi tal aitama aklimatiseeruda, kergemini taluda kodumaast eemalolemise raskust, vaigistama kojuigatsust. Pealegi ei osanud ta vähem töötada.

A. Saalile meeldis elu Surabajas. Tööd oli küll rohkesti, kuid seda mõnusamad oli puhkepäevad mägedes. «Ilus ümbrus, jahe kliima, kena elumaja — kõik otsekui sinusugusele luuletajale loodud,» kirjutas ta K. E. Söödile.[90] Ent kui talle 1902. aasta kevadel tehti ettepanek siirduda uuele töökohale Batavias, jäi ta pärast mõningat kaalutlemist nõusse.

Nii lahkus A. Saal Surabajast, mida ta hiljem iseloomustas kui «katkukuulsat raba» ja «krokodillide linna».[91]

---

[86] KM KO, f. 113, m. 9 : 12, l. 1—2.
[87] KM KO, f. 38, m. 1, l. 475.
[88] A. Saal, Transvaali sõda. «Olevik» 9., 16. XI 1899, nr. 45—46.
[89] A. Saal, Priiuse ja isamaa eest. Jurjev, 1903; ilmus ka «Olevikus» 5. XI 1902—8. VII 1903.
[90] KM KO, f. 173, m. 17 : 23, l. 7.
[91] «Postimees» 10. X 1925, nr. 274.

Morfoloogilise analüüsi seiku

UDO UIBO

Järgnev artikkel oli esialgu plaanitud vastuseks M. Hindi kirjutisele «Kas olevik vajab tunnust» [1]. Hiljem ilmnes, et verbiformantide *-b* ja *-vad* staatuse pisiprobleem viib hoopis suuremate ja põhimõttelisemate morfoloogilise analüüsi seikade juurde. Seetõttu tuleb ka edaspidi küsimust, milliseid grammatikakategooriate väärtusi vormistavad *-b* ja *-vad* sellistes tänapäeva eesti keele verbivormides nagu *teeb*, *loeb*, *magab*, *kirjutavad*, *nutavad* jne., vaadelda seniste käsitluste ja koolis harrastatava morfoloogilise analüüsi taustal.

1. Seniseid tõlgendusi formantide *-b* ja *-vad* staatuse kohta on kaks: ühe esitavad käibegrammatikad ja seda õpetatakse koolis, teist on aja jooksul väljendanud mõned isemõtlevamad grammatikad ja -kud [2]. Käibegrammatikates on kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pöörde formanti jaatavas kõnes *-b* käsitletud oleviku tunnusena, vastav formant mitmuses *-vad* on liigendatud kaheks, kusjuures *-va-* on määratud oleviku tunnuseks, *-d* mitmuse tunnuseks.[3] Seda seisukohta on teise leeri esindajana põhjalikumalt arvustanud M. Hint, kes eelkõige koolipraktika põhjal tõdeb, et «oleviku tunnuse otsimine muudab grammatika definitsioonid raskesti arusaadavaks ning töötab vastu inimese loomulikule süsteemitajule» [4]. M. Hint on ka ainus, kes argumenteerib oma seisukohti pikemalt. Seetõttu on põhjust tema käsitlust lähemalt vaadelda, püüdes selle põhjal luua pilti kummagi leeri võimalikest argumentidest.

M. Hindi käsitluse põhiseisukohad koonduvad viide teesi:

1) Et 1., 2. ja 3. isiku pöördevormidel on paradigmas ühesugune ehitus ning nad väljendavad ühesuguseid morfoloogilisi kategooriaid, siis on põhjendatud pöördevormide ühesugune morfoloogiline analüüs: olevikul tunnust pole, *-b* ja *-vad* on pöördelõpud.

2) Oleviku tunnuse kontseptsiooni ei kinnita transformatsioonid: jaatava lause muutmisel eitavaks *-b* ja *-vad* kaovad, ehkki laused jäävad olevikku (*ta kirjutab — ta ei kirjuta, nad kirjutavad — nad ei kirjuta*). Loomulikum on seletus, et jäetakse ära isikulõpp nagu esimese ja teisegi isiku puhul.

3) Lauseanalüüsis ei peeta lauseid «Kirjutan kirja» või «Kirjutame kirja» aluseta lauseteks, sest alus on neis selgesti identifitseeritav pöördelõpu järgi. Samal määral on küsimuse-vastuse paaris «Kas Jüri tuleb?» — «Tuleb küll» vastuslause alusega, aga 3. isiku laseb identifitseerida ainult pöördelõpp, mitte ajatunnus.

---

[1] M. Hint, Kas olevik vajab tunnust. «Keel ja Kirjandus» 1978, nr. 8, lk. 475—480.

[2] Näit. O. Loorits, Eesti keele grammatika. Tartu, 1923, lk. 72; V. Tauli, Standard Estonian grammar. Part I. Phonology, morphology, word-formation. Uppsala, 1973, lk. 107; A. Laanest, Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn, 1975, lk. 150; M. Hint, Kas olevik vajab tunnust.

[3] Näit. J. Valgma, N. Remmel, Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn, 1968, lk. 115—116; E. Väärі, Eesti keele õpik keskkoolile. 8., parandatud trükk. Tallinn, 1978, lk. 71.

[4] M. Hint, Kas olevik vajab tunnust, lk. 480.

4) Pöördelõpu kontseptsiooni kasuks leiab tõendeid ka keeleajaloost. Enne 1910. a. keelekonverentsi oli *-vad* eesti kirjakeeles ka lihtminevikus ja tingivas kõneviisis (*kirjutasivad, kirjutaksivad*). Sellised vormid on analoogiatekkelised, aga selleks, et *-va-* saaks analoogia teel minevikku üldistuda, peab ta keelekollektiivi teadvuses olema pöördelõpp, mitte ajatunnus. Mõnedes tüüpides on analoogiatekkeline ka *-b*.

5) Olevikul on eesti aegade süsteemis markeerimata vormid.

Et selgitada, kuivõrd arvestatavad on esitatud viis väidet, peatugem neil ligemalt.

Esimene väide, nagu oleks 1., 2. ja 3. isiku vormidel paradigmas ühesugune ehitus, ei pea sel kujul paika: ühesugune ehitus on neil küll kindla kõneviisi oleviku paradigma suhtes, ent mitte mineviku ja tingiva kõneviisi paradigmade suhtes. Vaatleme näitena üksnes kindla kõneviisi oleviku ja lihtmineviku paradigmasid:

elan	elasin
elad	elasid
elab	elas
elame	elasime
elate	elasite
elavad	elasid

On üsna ilmne, et vaadeldavate paradigmade vahekord teineteisega pole 3. isikus päris sama mis 1. ja 2. isikus: 1. ja 2. pöörde lihtmineviku vormidest saame *-si-* ärajätmisel automaatselt oleviku vormid, 3. isiku vormide vahekord on aga hoopis keerukam. Samal ajal on 1., 2. ja 3. isiku vormide kategoriaalne kirjeldus ühesugune. Nendest kahest asjaolust järgneb, et *-n* ja *-b* väärtus ei saa olla samasugune: ilmselt annab *-b* rohkem kategoriaalset informatsiooni kui *-n*. Kumbki käsitlus — ei oleviku tunnust ega pöördelõppu pooldav — ei arvesta 3. isiku vormide erandlikkust paradigmas. Mõlemad lahendused taotlevad korrapära. Käibegrammatiline käsitlus vaatleb isoleeritult ning absolutiseerib 3. isiku vahekordi ja annab selle suhtes korrapära taotleva lahenduse:

ela-ø-b-ø, ela-ø-va-d
ela-ø-s-ø, ela-ø-si-d

Selle arvel on aga lahendus oleviku paradigma suhtes ikkagi korrapäratu (*ela-ø-n*, aga *ela-b-ø*). Pöördelõpu kontseptsioon seevastu käsitleb isoleeritult ning absolutiseerib vahekordi oleviku paradigmas ja annab selle suhtes korrapärase lahenduse (*ela-ø-n, ela-ø-d, ela-ø-b, ela-ø-me, ela-ø-te, ela-ø-vad*). Selle arvel on lahendus ikkagi korrapäratu 3. isiku vaatevinklist(*ela-ø-b*, aga *ela-s-ø, ela-ø-vad*, aga *ela-si-d*). Viimast asjolu M. Hint muide ei salgagi: «Ei ole põhjust salata, et ka *-b* ja *-vad* määramine pöördelõpuks pole komplikatsioonideta. Oleviku ja mineviku paradigmade mittevastavus on silmanähtav.»[5] Õeldu põhjal on siiski raske aru saada, et üks pakutud lahendus teisest etem oleks: mõlemad näivad ühekülgselt esile tõstvat mõningaid asjaolusid ja eiravat teisi.

Tõsi küll, on üldiselt teada, et koolis analüüsitakse *-b* ja *-vad* intuitiivselt pöördelõppudega ühte klassi. See vaieldamatu fakt on kahjuks ilma argumendi jõuta. Õpilaste analüüsile avaldavad peale keelesüsteemi mõju ka teised tegurid, näiteks see, kuidas süsteemi on teadvustatud. Teatavasti serveeritakse verbiparadigmat tavaliselt tabelina, mille read erinevad pööretelt, veerud aga kõneviisilt, ajalt jne. See on pigem esitustraditsioon kui keele ehitusest põhjustatud seik: kõike võiks serveerida ka hoopis teisiti. Nähtavasti on tendents analüüsida formandid *-b* ja *-vad* pöördelõppudeks vähemasti osaliselt tingitud sellest, et traditsioonilisel kujul ehitatud paradigmas satuvad kindla kõneviisi ainsuse 3. isiku vormid ühte vastavate 1. ja 2. isiku vormidega ning lahku mineviku 3. isiku ning tingiva kõneviisi oleviku vormidest.

[5] M. Hint, Kas olevik vajab tunnust, lk. 478—479.

Sellise (väär)analüüsi toeks võib olla ka asjaolu, et eesti keeles hõlmavad analoogilised tüvevaheldused oleviku vorme ja lahutavad neid mineviku vormidest (näit. *ma õpin — ma õppisin, sa õpid — sa õppisid*). See kõik aga on indiferentne formantide *-b* ja *-vad* väärtuse määramisel: viimane sõltub ikkagi süsteemist tervikuna. Esitatu on hoiatav näide selle kohta, kuidas kokkuleppelist esitusviisi hakatakse võtma keelefaktide pähe ja tegema selle põhjal järeldusi keele süsteemi kohta.

Terviksüsteemi ignoreerimise ja väljavalitud vahekordade absolutiseerimisega on tegu ka teise argumendi (transformatsioonid) puhul. Ühelt poolt võib tõesti M. Hindi kombel osutada, et kindla kõneviisi oleviku jaatava kõne vormide transformeerimisel eitavateks formandid *-b* ja *-vad* jäetakse ära niisamuti nagu ka *-n*, *-d*, *-me*, *-te*. See näib kõnelevat pöördelõpu poolt ja oleviku tunnuse vastu. Samas võib aga osutada, et kindla kõneviisi jaatava kõne oleviku vormide transformeerimisel lihtminevikku lähevad kaduma *-b* ja *-va-*, kuna *-n*, *-d*, *-me* ja *-te* jäävad püsima. See aga näib kõnelevat oleviku tunnuse poolt.

Jätame kolmanda argumendi puhul kõrvale küsimuse, kas meie traditsioonilises lauseanalüüsis tõesti ei peeta «Kirjutan kirja» tüüpi lauseid aluseta lauseteks, kuivõrd sellel ei ole siin tähtsust.[6] Väide, et küsimuse-vastuse paaris «Kas Jüri tuleb?» — «Tuleb küll» laseb vastuses isikut identifitseerida ainult pöördelõpp ja et ajatunnus seda ei võimalda, on iseenesest muidugi õige, ainult siit ei järeldu, et pöördelõpp peaks olema just *-b*. Regulaarne lõpu puudumine (nullmorfeem) laseb põhimõtteliselt samuti isikut identifitseerida nagu iga teinegi morfeem. Paaris «Kas Jüri tuli?» — «Tuli küll» on 3. isik niisama hästi identifitseeritav nagu olevikulisegi lause puhul, ehkki M. Hint eeldab siin ainult ajatunnust, mis tema järgi ju «identifitseerimist ei võimalda». Niisiis on kolmas argument ebaväide, mis ei räägi kummagi lahenduse poolt ega vastu.

Õige pikalt on M. Hint peatunud keeleajalool. See küsimus on ka küllalt oluline, sest paistab, et põhiliselt keeleajaloolise tausta tõttu määrataksegi *-b* ja *-va-* tänapäeval oleviku tunnusteks. Nagu näitab M. Hint, on seejuures tegemist selge pseudohistorismiga: kui üksus, millest on kujunenud tänapäeva *-b* ja *-va-*, oli kunagi oleviku tunnus, ei tulene sellest mingit otsest järeldust temast tekkinud üksus(t)e seisundi kohta tänapäeva keelesüsteemis. Vastuväited hakkavad tekkima seal, kus M. Hint otsib omaenda seisukohtadele keeleajaloolist tuge. *vad*-vormi kohta ütleb ta sõna-sõnalt järgmist:

«Nagu tänapäeva soome keeles, nii on ka tänapäeva eesti keeles *-vad* isikulõpp. Suuremal osal eesti keelealast (ja 1910. aasta keelekonverentsini ka kirjakeeles) on süsteem niisama selge ja täielik kui soome keeles. Taastame siin kirjakeele varasema seisu:

me osta-me	me ost-si-me
te osta-te	te ost-si-te
nad osta-vad	nad ost-si-vad

Keeleajaloolist haridust saanud õigekeelsuslasi häiris see *-va-* mineviku vormis ning ta heideti kõrvale süsteemi rikkumise hinnaga (nagu ka oleviku vormist tingivas kõneviisis: *ostaksivad* → *ostaksid*). Seda asja ei saa enam muuta ja küllap on ka õige, et lühem mineviku vorm on vähemalt ilusama kõlaga, aga keelekorralduse ajalukku kuuluva seiga õigustamiseks ei pea ometi rakendama *ostavad*-vormis tänapäeva keele seisukohalt mõttetut oleviku tunnuse analüüsi.»[7]

Jätame kõrvale siin ebaolulise küsimuse, kas suuremal osal eesti

---

[6] Niisama palju alust on väita, et traditsiooniline lauseanalüüs peab neid aluseta lauseteks, kuivõrd näiteid leiab jälle mõlema väite kinnituseks (vrd. J. Valgma, N. Remmel, Eesti keele grammatika, lk. 157; teiselt poolt K. Mihkla, L. Rannut, E. Riikoja, A. Admann, Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Lihtlause. Tallinn, 1974, lk. 460 jj.; K. Mihkla, A. Valmis, Eesti keele süntaks kõrgkoolidele. Tallinn, 1979, lk. 48).

[7] M. Hint, Kas olevik vajab tunnust, lk. 478.

keelealast oli ikka süsteem just selline, nagu eelnevalt väideti.[8] Olulisem on asjaolu, et M. Hint näib arvavat, nagu võiks vormielementide kadumise korral paradigmast kategoriaalsete väärtuste jaotumus vormielementide vahel säilida. Teiste sõnadega: süsteem muutub, aga jääb samaks! Kui eesti kirjakeeles *-va-* kindla kõneviisi lihtminevikust ja tingiva kõneviisi olevikust kaotati, muudeti sellega vormielementide jaotumust vormides, samal ajal kui morfoloogiakategooriate väärtuste jaotumus vormide vahel ei muutunud. Järelikult pidi süsteemis toimuma tähenduste ümberjaotamine vormiüksuste vahel, süsteemi ümberstruktureerimine 3. pöördes.

Teinegi keeleajalooline argument tuleb vääriti mõistmise vältimiseks esitada tsitaadina:

«Kõige lõpuks ütleb meile keele- ja kirjakeele ajalugu, et see «oleviku tunnus» on suures osas tagantjärele välja mõeldud. Keele muutumine on mitmes murdes (eriti lõunaeesti keelealal) tänapäevaks andnud ainsuse kolmandas isikus igasuguse tunnuseta ja lõputa (astmevahelduse puhul tugevaastmelised) vormid *tema tule, näge, luge, tege* jts. Samasugused vormid on vähemalt osaliselt esindatud ka põhjaeesti murdealal ning kaugemas minevikus pidi selliste vormide levik olema laialdasem. Hilisem analoogia on tagantjärele kirjakeele aluseks olevates murretes ühtlustanud need vormid nõrgaastmelisteks ning lisanud «oleviku tunnuse» — *loeb, teeb, näeb*. Vormilõpp *-b* võeti nendest tüüpidest, kus *-b* säilis häälikuseaduslikult (*toob* jne.) või kus see oli juba analogiseerunud.

Analoogia, nagu kõik teavad, ühtlustab morfoloogilisi paradigmasid. Seetõttu sai analoogia lisada selles paradigmas ainult pöördelõpu, mis esimeses ja teises isikus olemas oli, mitte aga ajatunnust, mida teistes isikutes ei olnud. Analoogia sai need paradigmasse silutud vormid moodustada üksnes sel juhul, kui *-b* ja *-vad* olid keelekasutajate teadvuses isikulõpud ja mitte ajatunnused (sama kehtib mineviku vormide *ostsivad, kirjutasivad, tulivad* kohta).»[9]

Kahjuks on 3. pöörde vormide kujunemine eesti keeles detailsemalt läbi uurimata, nagu mitmed teisedki ajaloolise grammatika seigad. Nähtavasti seetõttu on eelnenud tsitaadis argumentideks sattunud kontrollimata ja tõestamata väited. Loetlegem neid punktide kaupa. 1) Vähemasti A. Saareste andmed ei luba väita *b*-ta 3. isiku vormide esinemist põhjaeesti murderühmas.[10] Sellised vormid on laialt levinud Lõuna-Eestis ja osalt ka rannikumurdes. 2) Eelneva alusel pole vajadust oletada, et kaugemas minevikus pidi lõputa vormide levik olema laiem ja seega 3) pole üldse selge, kas Põhja-Eesti alal häälikumuutus haaraski oleviku 3. isiku vorme — selliste «erandite» tegemine teatavatele morfoloogilistele vormidele on täiesti võimalik (vrd. ainsuse 1. pöörde *-n* säilimist paljudes murrakutes). 4) Ka sel juhul, kui mainitud häälikumuutus ja hilisem analoogiaüldistus leidsidki aset, pidi nende ajaline järgnevus olema selline: a) häälikukadu (**lukeßi* ≫ **luke*); b) *-p* üldistumine oleviku ainsuse 3. pöörde lõppu nende tüüpide analoogial, kus ta oli häälikuseaduslikult säilinud (**luke* ≫ **lukep*); c) astmeüldistus oleviku 1. ja 2. pöörde alusel (**lukep* ≫ *loeb*). Viimase kahe muutuse sellist ajalist järgnevust sunnib oletama asjaolu, et Lääne-Eestis on 3. pöördes tugevaastmelised *b*-lised vormid, samal ajal kui nõrgaastmeliste lõputa vormide esinemine pole eesti murdeis täheldatav.[11] Niisiis on alusetu väide, et analoogia sai üldistada *b*-d ainult pöördelõpuna: kui *-b* üldse kuskil analogiseerus, siis

---

[8] Niisama edukalt võib väita, et suuremal osal eesti keelealast on kasutusel ilma *va*-ta minevik. Asi on selles, et Lääne-Eesti aladel esineb a i n u l t ilma *va*-ta minevikku, mujal enamasti paralleelselt nii üht kui teist, vt. A. S a a r e s t e, Väike eesti murdeatlas. Uppsala, 1955, kaart 121 (*võtsid*).

[9] M. H i n t, Kas olevik vajab tunnust, lk. 480.

[10] A. S a a r e s t e, Väike eesti murdeatlas, kaardid 68 (*loeb*), 71 (*läheb*) ja 104 (*sajab*).

[11] A. S a a r e s t e, Väike eesti murdeatlas, kaart 68 (*loeb*).

tõenäoliselt mitte 1. ja 2. isiku vormide alusel, vaid pigem nende 3. isiku vormide najal, kus ta oli häälikuseaduslikult säilinud. 5) Üldistumiseks lihtminevikku ei pidanud *-vad* sugugi eelnevalt saama isikulõpu staatust. Analoogia on ikkagi suurema regulaarsuse loomine süsteemis; seega pidi vastava analoogiamuutuse eelses süsteemis olema ebakorrapära, mis analoogiamuutuse abil kaotati ja 1910. a. kirjakeeles uuesti taastati.

Pikemalt tuleb peatuda ka markeerituse küsimusel. Markeerituse/markeerimatuse mõiste tõi fonoloogia eeskujul morfoloogiasse Roman Jakobson [12] (1932. a.) ja vastavat kontseptsiooni on ta hiljem arendanud mitmes oma töös. R. Jakobsoni mõttekäikude nurgakiviks on morfoloogilise korrelatsiooni mõiste, mis tema arvates pidi saama grammatilise süsteemi analüüsi aluseks. Korrelatsiooni all mõeldakse keeleüksuste vastandust, mille üht liiget iseloomustab mingi tunnuse olemasolu, teist selle puudumine (opositsiooni privatiivsus), mille liikmete vahekord on analoogiline mingite teiste vastanduste liikmete vahekorraga samas keeles (opositsiooni proportsionaalsus) ja mille liikmete vastandusalus (mõõde) on vastavas süsteemis ainukordne (opositsiooni ühemõõtmelisus).

Sageli on vaieldud mingi morfoloogiakategooria liikmete tähenduse üle. R. Jakobsoni arvates tulenevad lahkhelid uurijate ekslikust kujutelmast, nagu oleksid vastandatavad tähendused samaväärsed. Seega eeldatakse ühte kahest: kas opositsiooni esimene liige tähendab a-d ja teine b-d (a∼b) või siis tähendab esimene a-d ja teine a puudumist (a∼ā). Jakobsoni väitel jaotuvad iga morfoloogilise opositsiooni liikmete üldtähendused (*Gesamtbedeutung*) teisiti: kui esimene tähendab tunnuse a olemasolu, siis teine ei ütle a olemasolu ega puudumise kohta mitte midagi (a∼ā/a). Emma või kumma eritähenduse saab teine liige alles kontekstis. Sellise opositsiooni esimest, tunnusega liiget nimetatakse opositsiooni markeeritud, teist markeerimata liikmeks. Markeerimata liikme eritähendusena võib a olla küll statistiliselt domineeriv, ent see ei anna õigust teda samastada üldtähendusega. Tuge oma kontseptsioonile näeb R. Jakobson selles, et markeerimata liiget saab kohati kasutada markeeritud liikme asemel (näiteks oleviku vorme mineviku omade asemel).

Selline on põhijoontes R. Jakobsoni markeerituse kontseptsioon, mida ta on korduvalt tutvustanud ja konkreetsel keelematerjalil rakendanud. Nagu nägime, on see käsitlus puhtfunktsionaalne: markeerituse mõiste hõlmab grammatilist tähendust ega ütle midagi vormi kohta. Hiljem on osades tõlgendustes see kontseptsioon teisenenud nõnda, et sisulisele markeeritusele/markeerimatusele on hakatud eeldama paralleelsust vormis. Viimase seisukoha pooldaja on ka M. Hint:

«Olevik on verbi aegade süsteemis tavaliselt markeerimata ajavorm. See tähendab, et kui verbil on mitu ajavormi, siis ei ole keel nii ebaõkonoomne, et varustaks tunnusega kõik ajavormid. Kõige tavalisem, kõnelejale kõige lähedasem ja lihtsam ajavorm jäetakse märgistamata (märgistatakse tunnuse puudumisega). Nii on tunnuseta isikuline tegumood, kindel kõneviis, käändsõnade ainsus, omadussõna algvõrre. Markeeritud kategoriaalne vorm (umbisikuline tegumood, teised kõneviisid, käändsõnade mitmuse vormid, keskvõrre) on tunnusega märgistatud alati, mitte üksnes paradigma üksikvormides. Keeliti võib siin olla erinevusi, ent tüpoloogiline põhitendents on tingimata selline.» [13]

Mingist niisugusest tendentsist üsna umbmäärases mõttes saab

[12] R. Jakobson, Zur Struktur des russischen Verbums. Readings in linguistics II. Toim. E. P. Hamp, F. W. Hausholder, R. Austerlitz. Chicago, London, 1966, lk. 22—30.

[13] M. Hint, Kas olevik vajab tunnust, lk. 477.

võib-olla tõepoolest rääkida.[14] Täpsemaid andmeid selliseks väiteks on niipalju, et 30 keele materjal on J. H. Greenbergil võimaldanud väita, et nende seas «ei leidu keelt, millele mitmusel poleks mõnda mittenullallomorfi, kuid leidub keeli, milles ainsust väljendab üksnes null», ja «kui on olemas käändesüsteem, siis ainus kääne, millel on alati ainult nullallomorfid, on see, mille tähenduste hulka kuulub aluse väljendamine sihitu tegusõnaga lauses».[15]

Võib-olla on M. Hindil oma väite kinnituseks tuua rohkem materjali, ent siin esitatu põhjal tundub semantilise ja vormilise markeerituse vastavusest kui keelte p õ h i tendentsist rääkimine pisut ennatlik. Küllaldaselt on teada juhtumeid, kus sellist vastavust ei leia.

Öeldut üle vaadates ilmneb, et osa M. Hindi artiklis esitatud väiteid on oluliselt väärad või ebaselged (3., 4. ja 5. tees), osa väiteid küll kehtib, ent neile saab esitada samaväärse vastuväite oleviku tunnuse kaitseks (1. ja 2. tees).

Kui õnnestub esitada argumente kahe erineva seisukoha kaitseks, siis tuleb järeldada, et vastandatavad seisukohad pole üldse teineteist välistavad. Teisiti öeldes: *-b* ja *-va-* väärtuse üle vaieldes on eeldatud, et nendes tuleb tingimata näha k a s oleviku v õ i 3. pöörde esindajat, pole aga arvestatud võimalust, et vastavad üksused võivad samaaegselt väljendada nii aega kui ka pööret ja võib-olla lisaks neile veel midagi. Et täpsemat selgust saada, millised väärtused peaksid *-b* ja *-vad* saama tänapäeva eesti keele morfoloogilises analüüsis, tuleb pisut ligemalt vaadata seda morfoloogilist analüüsi ennast.

2. Hästi üldiselt öeldes on üldkeeleteaduses morfoloogilise analüüsi ehk morfeemanalüüsi all mõeldud sõna märgilise ehituse uurimist ja sellega tegelevat uurimissuunda. Tavaliselt arvatakse, et vastava ülesande ammendavad kolm loogikalises mõttes üksteisele järgnevat osa: segmenteerimine, identifitseerimine ja klassifitseerimine. Teksti segmenteerimisel liigendatakse tekst morfideks — minimaalseteks tekstilõikudeks, millega saab veel vastavusse viia kindla tähenduse. Morfeemide identifitseerimisel vaadeldakse, milliseid morfe tuleks käsitada ühe ja sama, milliseid erinevate keelemärkide (morfeemide) esindajatena. Morfeemide klassifitseerimisel liigitatakse morfeemid klassidesse mitmesugustel erinevatel liigitusalustel, selgitamaks morfeemide erinevaid vahekordi. Sellise analüüsiskeemi on välja töötanud deskriptiivlingvistika ja seda on kasutatud hiljemgi.[16] Niisugust skeemi järgiv analüüs modelleerib uurija tegevust (mõistagi ebatäielikult), kes uurib keelt, mida ta ei valda ja mida pole varem uuritud.

Tavaliselt mõeldakse keeleteaduses analüüsi all siiski sellist süsteemi, mis jäljendab ses mõttes kuulaja tegevust, et liigub etteantud vormidelt tähenduse poole, vastandudes kõneleja tegevust matkivale sünteesile. Niisuguse analüüsi korral tuleb sõnastikku ja paradigmasid, mis võtavad kokku regulaarsed tähenduse-vormi vahekorrad eri tasanditel, pidada etteantuks ja nende avastamine ei kuulu enam morfoloogilise analüüsi ülesannete hulka. Paradigmad on üksteise suhtes hierarhilised (näit. sõnaparadigma, elementaarlauseparadigma jts.) ja mingil konkreetsel tasandil on küllalt palju erineva tähendusega vor-

---

[14] Seda on — vastupidiselt oma varasematele seisukohtadele — hiljem mõõnnud ka R. Jakobson, vt. R. J a k o b s o n, Language universals and linguistics. Rmt.: Universals of language. Toim. J. H. Greenberg. Cambridge, Massachusetts, London, 1966, lk. 270.

[15] J. H. G r e e n b e r g, Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. Rmt.: Universals of language, lk. 94—95 ja 112.

[16] Näit. E. C. К у б р я к о в а, Основы морфологического анализа. Москва, 1974.

mide kattumist; tegelikus kommunikatsioonis aga pole mitmeti mõistetavus eriti sage, sest madalama tasandi üksused enamasti minetavad oma mitmetähenduslikkuse kõrgemal tasandil. Nii näiteks sõnavorm *kirjutavad* on iseeneses küll mitmetähenduslik, aga mitte enam lauses «Zaporoožlased kirjutavad Türgi sultanile kirja»; väljend «Neid musutati üsna põhjalikult läbi» on vähemasti kirjutatud kujul isoleeritult vaadelduna mitmetähenduslik, ent pole seda enam liitlauses «Hille külastas oma armeenia sõpra, kelle juures neid musutati üsna põhjalikult läbi». Järjekindel analüüsigrammatika, sealhulgas morfoloogiline analüüs, peaks igal tasandil muu hulgas ära näitama ka selle tasandi homonüümsed vormid ja homonüümiat likvideerivad vahendid kõrgemal tasandil. Edaspidiste näidete puhul on lähtutud verbi morfoloogilisest paradigmast, nii nagu seda traditsiooniliselt esitatakse, kõrgemate tasandite poolt antav informatsioon tuleb lihtsuse mõttes lugeda teada olevaks.

Vaadelgem nende väga üldiste kaalutluste valgusel praegu kehtivat morfoloogilist analüüsi. Esimese küsimusena kerkib kohe üles, kas tunnuste-lõppude väärtusi vaadeldakse sünteesi või analüüsi seisukohalt, või teisiti: kas uuritakse, millised tähendused tuleb vormielementidele omistada, et saada vastavate määratluste põhjal õiged ja ainult õiged vormid, või seda, mida saab mingi konkreetse vormielemendi põhjal otsustada tervikvormi kategoriaalse kuuluvuse kohta. Sellele küsimusele polegi nõnda lihtne vastata. Traditsioonilises morfoloogilises analüüsis on teadmisi, mida järjekindlas üksikvorme vaatlevas analüüsis olla ei saa. Näiteks sõnavormis *tuli/d* määratakse kindlaks üheselt *-d* väärtus, kuigi järjekindel analüüs peaks omistama sõnalõpulisele *d*-le kaks tähendust. Kumb neist valida, määravad ära kõrgemad tasandid. Analoogiline on lugu näiteks neljatähendusliku vormiga *kuulatavat*, mille puhul ei saa ilma vastava vormi konkreetset positsiooni teadmata otsustada isegi seda, kas vorm liigendub *kuula/ta/vat* või *kuula/ta/va/t*. Nähtavasti on praegune morfoloogiline analüüs ka liialt vaene nii analüüsi kui ka sünteesi jaoks. Näiteks sõnavormis *elan* saab *-n* määratluse 'ainsuse 1. pööre', samal ajal kui kaudse kõneviisi ainsuse 1. pööret tema abil ei moodustata. Siin võib sõnalõpulise morfi *-n* põhjal kindlalt väita, et tegemist on 1) isikulise tegumoega, 2) jaatava kõnega, 3) kindla või tingiva kõneviisiga, 4) ainsusega, 5) 1. isikuga.

Sellise olukorra üks põhjusi on viis, kuidas kooli morfoloogilises analüüsis opereeritakse morfoloogiliste nullidega: sõnavormis *elan* väljendavat kindlat kõneviisi tunnuse puudumine, isikulist tegumoodi tunnuse puudumine, jaatavat kõnet tunnuse puudumine. Tegelikult annab *-n* meile informatsiooni nii tegumoe, kõneviisi kui ka kõne kohta, ühe kohta rohkem, teise kohta vähem. Ainult aja kohta *-n* informatsiooni ei anna, sest aega väljendab tõepoolest nulltunnus (tunnuse puudumine), võrreldes vastava minevikuvormiga (*elasin*). Süsteemis, kus tingival kõneviisil on pöördelõpud, võib leida teisegi nulltunnuse: võrreldes tingiva kõneviisiga väljendab kindlat kõneviisi tunnuse *-ksi-* puudumine.

Nii laialdane nullidega opereerimine johtub nähtavasti taas kujutelmast, nagu oleks eesti keel üsna puhast tüüpi aglutineeriv keel. Ideaalses aglutineerivas keeles oleks olukord tõepoolest lihtne: morfoloogiakategooriate erinevate väärtuste tunnused liituvad sõnatüvele kindlas järjekorras; ühes järgus — tunnuse järk on tema kõige suurem võimalik kaugus sõnatüvest — asuvad parajasti üht kategooriat (kõneviisi, aega vms.) esindavad tunnused; ühes järgus võib olla parajasti üks nulltunnus; igat grammatikakategooria väärtust saab esindada parajasti üks tunnus. Sellises süsteemis ja sellises ulatuses on nullid niisama töökindlad kui mis tahes muud morfeemid. Ideaalsele aglutinatsioonile lähenevate keelte morfoloogia kirjeldamiseks on välja töötatud

küllalt eksaktne metoodika, nn. järkude grammatika (*грамматика порядков*) [17], mida on rakendatud mitmete keelte kirjeldamisel [18]. Ideaalse aglutineeriva keele morfoloogia kirjeldamisel piisaks iga sõnaliigi jaoks ühest kolme sisendiga tabelist, kusjuures üks lahter oleks reserveeritud järgu järjekorranumbritele, teine kategooriatele ja nende väärtustele, kolmas tunnustele. Mõistagi tuleks peale selle esitada veel fonoloogilised reeglid. Ideaalne aglutineeriv keel on muidugi mõtteline konstrukt (vrd. ideaalne gaas, absoluutselt jäik keha jms.), selleks et kirjeldada tegelikke hoopis keerukamaid keelenähtusi. Tegelikkuses nii puhtaid suhteid üheski keeles ei ole ja kõrvalekallete ning mitmesuguste piirangute kirjeldamiseks tuleb anda veel morfoloogilised reeglid, millest igaüks kannab mingit morfoloogilist lisainformatsiooni. Muide on I. Revzin isegi aglutineeriva keele etaloniks peetava türgi keele verbimorfoloogia kirjeldamisel vajanud kümmet morfoloogilist reeglit.[19]

Järkude grammatika rakendamisel eesti verbile ei teki vastavust järkude ja morfoloogiakategooriate vahel. Põhjus on selles, et eesti keeles on läbisegi nii aglutinatiivsed kui ka flektiivsed, nii analüütilised kui ka sünteetilised jooned.

Ideaalsest aglutineerivast skeemist kõrvalekaldumise üks ilminguid on seegi, et mingi tunnuse variantide esinemus pole alati fonoloogiliselt defineeritav. Seega kannavad need variandid erinevat tähenduslikku koormust,[20] traditsiooniline morfoloogiline analüüs aga ei arvesta seda asjaolu. Nii näiteks saavad *-m* (*laulgem*) ja *-me* (*laulame*) samasuguse määratluse 'mitmuse 1. pööre', ehkki esimene teatab ju sedagi, et tegemist on käskiva kõneviisiga. Tüvede fonoloogiliselt defineerimatu vormivariantsuse tõttu võivad jälle sünteesi seisukohalt samad vormid saada analüüsi raames kord ühese määratluse (*laulvad* 'isikulise tegumoe oleviku partitsiibi mitmuse nimetav'; vrd. *laulavad*), kord mitte (*elavad* 'isikulise tegumoe oleviku partitsiibi mitmuse nimetav või kindla kõneviisi isikulise tegumoe jaatava kõne oleviku mitmuse 3. pööre').

Traditsiooniline morfoloogiline analüüs on ebajärjekindel ka segmenteerimisküsimustes, sest pole täpselt läbi mõeldud, millise tasandini liigendamine toime pannakse. Selle tagajärjel segmenteeritakse sõnavormid ühel juhul morfide tasemeni (*maja/de/ni*, *maja/de/na*), teisel juhul formandi tasemeni, ehkki formant on ilmselt liitne (näit. *maja/sse*, *maja/s*, *maja/st*, *maja/le*, *maja/l*, *maja/lt*; samuti *ela/nud*, *ela/nu*, *ela/tud*, *ela/tu*). Eesti keele grammatiliste formantide seas leidub omajagu perifeerselt liigenduvaid.[21] On mõistlik eeldada, et morfil kui märgilisel üksusel peaks üldiselt olema omadus korduda erinevates ümbrustes ligilähedase tähendusega. Selle põhimõtte järgi liigendamisel tekivad ometi «jääkosad», mis korduvuse nõudele ei vasta, näit. *paaks-(puu)*, *jaana(lind)*, *vander(sell)*. Kas neil juhtumeil on tegemist morfidega või mitte? Praktikas on seda laadi kahtlased juhud tekitanud pearuurdmist ja skolastilisevõitu dispuute ning tekitavad edaspidigi, kui ei võeta omaks seisukohta, et morfide ja mittemorfide vahel on üleminekupiirkond. J. Kubrjakova on selle üleminekupiirkonna elemente nimetanud kvaasimorfideks.[22] Eesti keele grammatiliste formantide hulgast on vormilistel põhjustel kvaasimorfid näit. *-si-* pluurali partitiivi formandis *-sid* ja *-n-* partitsiibiformandis *-nud*.

---

[17] Vt. И. И. Ревзин, Г. Д. Юлдашева, Грамматика порядков и её использования. «Вопросы языкознания» 1969, nr. 1, lk. 42—56; И. И. Ревзин, Современная структурная лингвистика. Проблемы и методы. Москва, 1977, lk. 194—201.

[18] Bibliograafia järkude grammatika rakenduste kohta annab А. П. Володин, В. С. Храковский, Типология морфологических категорий глагола (на материале агглютинативных языков). Типология грамматических категорий. Москва, 1975, lk. 170—196.

[19] Vt. И. И. Ревзин, Современная структурная лингвистика, lk. 200—201.

[20] Allomorfide tähendusliku koormuse probleem on 1970-ndail aastail tähelepanu leidnud nn. konkreetses morfoloogias. Vt. näit.: H. Paunonen, Allomorfien dynamiikkaa. «Virittäjä» 1976, nr. 1, lk. 82—105; F. Karlsson, Eräistä morfologian teorian ajankohtaisista ongelmista. «Sananjalka» 1977, nr. 19, lk. 26—56.

[21] Tsentri ja perifeeria mõistet on eesti lugejaile tutvustanud M. Erelt, vt. M. Erelt, Ebamäärasusest sõnade liigitamisel. «Keel ja Kirjandus» 1977, nr. 9, lk. 525—528; M. Erelt, Eesti lihtlause probleeme. Tallinn, 1979.

[22] J. Kubrjakova segmenteerimisküsimuste käsitlust vt.: Е. С. Кубрякова, Основы морфологического анализа, lk. 26—65.

Meie morfoloogilise analüüsi küllalt suure läbimõtlematuse ja lohakusegi taustal näib tunnuste ja lõppude eristamine liigse püüdlikkusena. Öeldu kinnituseks meenutagem mõningaid tunnuste-lõppude määratlusi.

«Lõppe, mille abil moodustetakse teat vorme, nimetatakse vormilõppeks.... Vormilõppest eraldetakse vormitunnused, mis iseloomustavad teat yldvormikategooriat, kuhu kuuluvad mitmed erivormid erilõppega....»[23]

«Tunnused määravad sõnade mingi üldise suhte kõnes.... Muutelõpud, s. o. käände- ja pöördelõpud näitavad käänet ja isikut ning määravad sõnade seose lauses....»[24]

«Grammatilised morfeemid jagunevad tunnusteks ja lõppudeks. Käändsõnade puhul väljendatakse tunnuse abil arvukategooriat (mitmuse tunnused), verbide puhul aega, kõneviisi, tegumoodi, infiniitseid vorme. Muutelõppudega moodustatakse üksikuid muutevorme. Nad jagunevad käändelõppudeks ja pöördelõppudeks.»[25]

Seal, kus esitatud definitsioonid püüavad tunnuste-lõppude erinevust sisulisel alusel välja tuua, jäävad nad küllaltki ebamääraseks. Moodustavad ju nii tunnused kui ka lõpud kindlaid vorme, võivad ju nii tunnused kui ka lõpud osutada sõnadevahelist seost lauses (näiteks mitmuse tunnus ühildumist). Ei aita seegi, kui öeldakse lõpud moodustavat üksikvorme, tunnused aga iseloomustavat üldvormikategooriat. Mille poolest on umbisikuline tegumood, kaudne kõneviis või mitmus üldisem kui alaleütlev kääne või 2. pööre? Tunnust ja lõppu saab käibegrammatikas ettenähtud mõistemahuga määratleda tegelikult üksnes loendi abil, nagu praktikas ka tehakse. Ehkki nõnda saab vahet teha, jääb ikkagi selgusetuks, mis on selle sisu, mille vahet tehakse, miks seda tehakse ja mille poolest on kääne ja pööre morfoloogiakategooriate seas erilisemas seisundis kui kõneviis, arv või mis tahes muu kategooria.

3. Milline võiks olla eelnenud jutu moraal? Püüdkem otsad kokku tõmmata kolmes suunas.

Meie morfoloogilise analüüsi praeguses segadikus võivad *-b* ja *-vad* saada lahedasti mis tahes määratluse. Seni on välja pakutud oleviku tunnust, mis esineb isikulise tegumoe kindla kõneviisi jaatava kõne 3. pöördes, ja pöördelõppu, mis esineb isikulise tegumoe kindla kõneviisi jaatava kõne olevikus. Võiks aga rahumeeli samas vaimus jätkata ja välja pakkuda kindla kõneviisi tunnuse, mis esineb isikulise tegumoe jaatava kõne oleviku 3. pöördes, ning jaatava kõne tunnuse, mis esineb isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku 3. pöördes. Kõik sõltub sellest, mida suvatsetakse parajasti esinemistingimusteks pidada. Kui aga julgetakse soostuda väitega, et need «esinemistingimused» pole siiski midagi muud kui märgi kategoriaalne tähendus, siis saab selgeks, et *-b* kategoriaalne tähendus on 'isikulise tegumoe jaatava kõne kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre', sest verbivormi lõpus olevast *b*-st on võimalik tänapäeva eesti keele verbiparadigmat tundes tuletada ühemõtteliselt ja kindlalt kõik vastava vormi karakteristikud. Keerukam on lugu formandiga *-vad*. Omaette üksusena vaadeldult saab ta määratluse 'isikulise tegumoe jaatava kõne kindla kõneviisi oleviku mitmuse 3. pööre või oleviku partitsiibi mitmuse nimetav kääne'. Sõnavormi tasandil kaob nimetatud homonüümia ligi 27%-l verbidest, kirjas vähem kui 2%-l.[26] Sellest hoolimata on lause tasandil praktiliselt alati selge, kumma tähendusega on tegemist. Eeldades teada olevaks, et tegemist on just esimese tähendusega, tekib küsimus,

---

[23] O. Loorits, Eesti keele grammatika, lk. 18.

[24] J. Valgma, N. Remmel, Eesti keele grammatika, lk. 51.

[25] R. Kasik, Eesti keele tuletusõpetus I. Substantiivituletus. Tartu, 1979, lk. 3—4.

[26] Ю. А. Викс, Классификаторная модель эстонской морфологии (автоматический синтез глагольных словоформ). Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту, 1978, lk. 17.

kas oleme liigendades jõudnud morfi tasandile või veel mitte. Eespool mainitud mõttes on *-vad* perifeerselt liigenduv konstruktsioon, kus *-va-* saab kvaasimorfi staatuse. Tähendused jaotuvad osiste vahel nõnda, et *-va-* väljendab isikulist tegumoodi, jaatavat kõnet, olevikku, mitmust ja 3. pööret, *-d* isikulist tegumoodi, jaatavat kõnet, mitmust ja 3. pööret. Nagu näha, on *-d* tähenduse väljendamise seisukohalt liiane ja kordab üksnes seda, mis on teada juba varasema segmendi põhjal.

Formandi *-vad* ebaregulaarsus kinnitab taas ülalpool korduvalt väidetut: eesti keel on oma ehituselt ideaalsest aglutineerivast keelest üpris kaugel. Sõnatüvede põhjal on eesti keele flektiivseid jooni sedastanud M. Hint[27] ja sedasama tuleb korrata grammatiliste formantide vaatluse põhjal. Rõhutamist vajab see tõik põhjusel, et keeletüpoloogias ilmub pidevalt töid, kus eesti keelt püütakse näha eheda aglutineeriva keelena.[28] Praegu on eesti keeles nii analüütilisi kui ka sünteetilisi, viimaste hulgas nii flektiivseid kui ka aglutineerivaid jooni. Milline on nende vahekord, sellele peaks vastuse andma juba kvantitatiivne analüüs.[29]

Teine üldisemat laadi järeldus tuleks teha nn. *ja*-grammatika ja *kui*-grammatika kohta.[30] Traditsiooniliselt on tunnuste ja lõppude määratlused antud *kui*-grammatika põhimõtete järgi, näiteks nõnda: «Oleviku tunnused on ***-b***, ***-va*** ja ***-kse***, mis esinevad vastavalt isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku ainsuse ja mitmuse 3. pöördes (***loeb***, ***teenib***, ***loevad***, ***teenivad***) ja umbisikulise tegumoe olevikus (***loetakse***, ***teenitakse***).»[31] Nagu eelnevalt osutatud, sõltub esinemistingimustena (ehk «kui» osana) ja kategoriaalse väärtusena esitatava vahekord uurija suvast. Kirjeldusviis hakkab varjama keele enese suhteid ja vahekordi ning loob pinna skolastiliste dispuutide tekkeks. Käesolev käsitlus tahab kõigiti tõendada *ja*-grammatika tululikkust.

Mõistagi ei tähenda eelnenud kriitika praegu kehtiva morfoloogilise analüüsi kohta seda, nagu tahetaks teadusliku morfoloogilise analüüsi ja morfoloogilise koolianalüüsi ülesandeid samastada. Morfoloogiline koolianalüüs ei pea muidugi vastama kõigile eespool sõnastatud nõuetele, ent ilmselt ei saa praegustel päris ebakorrektsetel ja üsna aprioorsetel väidetel kohta olla ka kooliõpetuses. On raske mõista, millist tunnetuslikku tulu annab morfoloogiline koolianalüüs praegusel kujul: ei saa pidada teadmiseks seda, kui osatakse peast üles lugeda elemente, millele on küllalt suvaliselt omistatud kategoriaalsed väärtused, ja neid elemente sõnavormidest üles leida. Võib-olla oleks tunnetuslikus mõttes tulusam põhimõttelisem käsitlus, kus seletataks, milline ehitus saab sõnal ja sõnavormil maailma keeltes üldse olla, millised seosed saavad olla vormi ja tähenduse vahel ja milliseid neist kasutab eesti keel. Siin pole õige koht arutada, kui sügav ja põhjalik peaks selline analüüs olema, ent selge on see, et kehtima jääb põhimõte: pisiasjade ja üksikfaktide tuupimine on mõttetu, kuni pole selged kõige üldisemad põhimõtted.

---

[27] M. Хинт, Типологические особенности чередования ступеней в эстонском и финском языках. Rmt.: Вопросы финноугроведения. Языкознание (тезисы докладов на XXI Всесоюзной конференции финноугроведов). Сыктывкар, 1979, lk. 18—19.

[28] Väga ilmekas näide selle kohta on: А. П. Володин, В. С. Храковский, Типология морфологических категорий глагола.

[29] Kvantitatiivsele keeletüpoloogiale on püüdnud aluseid luua J. Greenberg, vt. Дж. Гринберг, Квантитативный подход к морфологической типологии языков. Новое в лингвистике III. Москва, 1963.

[30] Lähemalt *ja-* ning *kui*-grammatika kohta vt.: H. Rajandi, Funktsionaalsus ja ülevaatlikkus keelekirjelduses. «Keel ja Kirjandus» 1978, nr. 11—12, lk. 649—657, 726—732.

[31] E. Väärі, Eesti keele grammatika keskkoolile, lk. 71.

Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis

Prosoodiatüübi nihked ja selle tagajärjed

(Algus „Keeles ja Kirjanduses" nr. 4)

MATI HINT

Morfoloogia plaanis tähendab diftongistumine *muuseum-ministeerium*-sõnade liikumist *õpik*-tüüpi. Sel praegu veel normivastasel tendentsil on ka oma foneetiline külg. Nende sõnade *õpik*-tüüpi arvamise puhul muutub sellesse morfoloogilisse tüüpi kuuluvate sõnade foneetiline ehitus põhimõtteliselt: kui seni oli selles tüübis üksnes niisuguseid sõnu, mille teises silbis on lühike vokaal, siis nüüd on seal ka teise silbi diftongiga sõnu. Siingi võib näha psühholingvistilist tausta, mis silpide pikkusele ei omista enam sellist tähtsust, kui sel oli varasemate põlvkondade keeletundes: prosoodiaarvestus on muutunud ning diftongiline silp on võrdsustatud lühivokaalilise silbiga.

Muutuse puhtmorfoloogiliseks tagajärjeks on muutevormide asendumine: sg. part. *muuseumi* : pl. gen. *muuseumide* : pl. part. *muuseume* → vastavalt *muuseumit* : *muuseumite* ja *muuseumeid*. Muutub ka pikemate sõnavormide rõhuliigendus — *muuse-umide* asemele tuleb *muuseu-mite*, *muuse-umisse* asemele *muuseu-misse* jne.

Kui ulatuslik on *muuseum*-tüübist *õpik*-tüüpi nihkunud vormide kasutamine? Et tüüp on pideva õigekeelsusdrilli objektiks, siis kirjalik kontrolltöö eriti selgelt vormide spontaanset kasutamist ei näita, kuid ühelgi juhul ei saa oletada, et suuliselt ja väljaspool kooli eksitaks normi vastu vähem. Juba refereeritud kontrolltöödes moodustas kolme Tallinna keskkooli kümnendate klasside 181 õpilast kriitilisi vorme ka *muuseum*-tüüpi sõnadest *tšempion*, *ministeerium*, *staadion*, *muuseum*, *leegion* (igast vormist keskmiselt 90 vastust). Väga üldist ja ühemõttelist tüübinihet nende andmete põhjal väita ei saa. Esiteks on üksiksõnade õigekeelsusvigasus erinev (kahaneb esitatud sõnaloendi lõpu poole). Teiseks on üksikute morfoloogiliste vormide tüübinihkes küllalt suured erinevused.

Ainsuse osastav:	Mitmuse osastav:	Mitmuse omastav:
muuseumi — 80%,	*muuseume* — 80%,	*muuseumide* — 65%,
muuseumit — 20%,	*muuseumeid* — 20%,	*muuseumite* — 35%.

Tüübi kriitilised põhivormid jagunevad selgelt kaheks rühmaks: ühel pool on ainsuse ja mitmuse osastav ning teisel pool mitmuse omastav — viimases tehakse vigu peaaegu kaks korda rohkem kui esimestes. Ilmselt tuleb sellise ebaühtluse põhjust otsida sõnavormide silbipiiridest ja rõhuliigendusest. Normikohased vormid annavad ainsuse ja mitmuse osastavas paremini tasakaalustatud rõhurühmad kui normivastased vormid.

Normikohased — 2 + 2 silpi:	Normivastased — 2 + 1 silpi:
tšempi-oni, *muuse-umi*,	*tšempio-nit*, *muuseu-mit*,
tšempi-one, *muuse-ume*,	*tsempio-neid*, *muuseu-meid*.

Mitmuse omastavas annavad normivastased vormid tasakaalukama rõhuliigenduse kui normikohased vormid.

Normikohane — 2 + 3 silpi: *tšempi-onide, muuse-umide,* Normivastane — 2 + 2 silpi: *tšempio-nite, muuseu-mite.*

Rõhuliigendust 2 + 2 silpi saab juhul *tšempio-nite, muuseu-mite* käsitada kui põhimõtte «silp on silp» realiseerimist selles tüübis; seevastu normikohane *muuse-umide* on rõhuliigenduselt tasakaalus moorasid arvestavas süsteemis: kumbki rõhurühm on kolm moorat. Ainsuse ja mitmuse osastav sobiksid ka normikohastena silpe lugevasse süsteemi, aga nähtavasti tõmbab mitmuse omastav ning vokaaljärjendi diftongistumise (*resp.* lühenemise) üldine tendents kaasa siiski ka tüübi teised vormid. Praeguses üleminekufaasis ei ole see tüüp ühtne.

Astmevaheldusliku *ik*-sufiksid ühesilbilise põhitüve järel. *ik*-lõpulised tuletusliited (*-stik, -mik, -nik, -vik* jts.) on kirjakeele traditsioonilises süsteemis astmevaheldusliku, kui neile eelneb kas üks kolmandavälteline silp või kahesilbiline (enamasti esma- või teisevälteline) põhitüvi:

ohtlik : *ohtliku* : *ohtlikku* : *ohtlikkude* e. *ohtlike* : *ohtlikke,*
asjalik : *asjaliku* : *asjalikku* jne. astmevaheldusliku na,
elanik : *elaniku* : *elanikku* jne. astmevaheldusliku na.

ik-liide on astmevaheldusetu, kui ta järgneb esma- või teisevältelisele esisilbile:

vihik : *vihiku* : *vihikut* : *vihikute* : *vihikuid,*
kaustik : *kaustiku* : *kaustikut* : *kaustikute* : *kaustikuid,*
nuustik : *nuustiku* : *nuustikut* : *nuustikute* : *nuustikuid.*

Selles süsteemis on üks kolmandavälteline silp liite astmevaheldusliikkuse tingimusena ilmselt võrdne kahe mittekolmandavältelise silbiga. *ik*-liide on astmevaheldusliik, kui talle eelneb vähemalt kaks moorat (sest liide on astmevaheldusliik ka pikemate põhitüvede puhul, nagu *elamuslik* või *kangelaslik*), ja astmevaheldusetа, kui talle eelneb üks moora.

Kõnekeeles (mille kajastusi näeb õpilaste ja üliõpilaste kontrolltöödes, korrigeerimata ja redigeerimata käsikirjades ja harva ka trükitult) on sellise traditsioonilise süsteemi kõrvale ja asemele tekkinud ainuüksi silpide arvul põhinev süsteem: kui *ik*-lõpulise liite ees on üks silp (vältest olenemata), siis on *ik*-liide astmevaheldusetа, kui mitu silpi, siis astmevaheldusliik. Kooligrammatikate *maastik*-tüüp murdub kaheks ja tüüpsõna enda struktuuriga sõnad liituvad *õpik*-tüübiga:

maastik : *maastiku* : *maastikut* : *maastikute* : *maastikuid,*
ohtlik : *ohtliku* : *ohtlikut* : *ohtlikute* : *ohtlikuid,*
kunstnik : *kunstniku* : *kunstnikut* jne. astmevaheldusetuna.

Seegi tüübinihke juhtum on õigekeelsusprobleemina üsna vana.[35] Sõjajärgses õigekeelsusvõitluses on sõnade *kolhoosnik, ümbrik, ämblik, mitmik, seitsmik* (ja nendega tihedalt seotud *kontsert-kompvek*-tüüpi võõrsõnade) morfoloogilise ja vältenormi kohta sõna võetud mitmekümnes artiklis ja õigekeelsusarvustuses.[36] Kõigis neis seisukohaavaldustes on morfoloogilise normi muutmise, s. t. astmevaheldusetu muuttüübi lubamise eelduseks peetud endastmõistetavalt tüvesilbi kolmanda välte degradeerimist, sest kehtivas süsteemis saab *ik*-liide olla astmevaheldusetu üksnes esma- või teisevältelise esisilbi järel (*lapsik-õpik*-tüüp). Nagu teada, on see võitlus siiani resulteerunud kolmest sõnast (*kolhoosnik, sovhoosnik, ümbrik*) kahesuguse välte ja kahesuguse morfoloogilise muuttüübi lubamisena.

---

[35] Vt näit. J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 52 jj.
[36] Ulatuslikku bibliograafiat teema kohta vt. TPedI eesti keele ja kirjanduse kateedris tehtud lõputööst: H. Toomsalu, E. Urv, Morfoloogiliselt kriitilised sõnad eesti õigekeelsuskirjanduses 1945—1976. Tallinn, 1978, lk. 15—16 ja 73—76.

Tänapäevaks võiks olla selge, et välte võimalik nõrgenemine ei ole enam morfoloogilise tüübinihke eelduseks ega alatiseks saatenähukski. Kui osa ühesilbilise põhitüvega *maastik*-tüüpi sõnadest oma häälikulise ehituse poolest saaksidki olla ka teisevältelised (*maastik, mäestik, liustik, luustik, puuslik, mõisnik, kümnik* jmt.), siis kaugelt rohkem on neid sõnu, mille esisilp on niivõrd «raske» häälikulise ehitusega, et teisevälteline häältus ei tule reaalselt arvesse: *ohtlik, kirglik, mõistlik, märkmik, kramplik, sportlik, ettevaatlik, pilklik, teatmik, vastuvõtlik* jne. Olemasolevad andmed ei anna mingit selget korrelatsiooni sõna silbistruktuuri (ja järelikult vältekindluse) ning normivastasele astmevaheldusetusele kaldumise vahel.

Siinkirjutajal ei ole veenvaid andmeid, mis tõestaksid *maastik*-tüüpi sõnade käänamise omandamatust kirjas. Tüübinihe tuleks kirjas selgelt esile ainult üksikutes morfoloogilistes vormides, millele on koolis võimalik pühendada ekstra tähelepanu (ainsuse osastav, mitmuse omastav ja mitmuse osastav). Ka ei ole kõik kriitilised vormid võrdse astmevaheldusetustendentsiga. U. Kuresoo kontrolltööd Elva Keskkoolis andsid 25—50% astmevaheldusetuid vorme mitmuse omastavas sõnadest nagu *ämblik, leidlik, kunstnik, teadlik, mõisnik, kunstlik, ekslik, aednik*, kus vormid *leidlike* ja *leidlikute* konkureerisid võrdselt arvestatavate variantidena. (Kuid see materjal on napp otsustavamate järelduste tegemiseks — ainult 16 tööd.) Ilmselt ongi astmevaheldusetuse tendents tugevam neljasilbilistes ja pikemates sõnavormides, kus kaasrõhu nihkumine kolmandale silbile toob paratamatult kaasa astmevaheldusetu vormi.

Ent grammatika süsteemis on nendel *ik*-sõnadel teine ohtlik piirkond, mis leiab keeleõpetuses vähem tähelepanu ja kus seetõttu avalduvad selgemini keele muutumistendentsid. See on komparatsioon. Siin tasub taas refereerida juba kõnes olnud massilisi kontrolltöid, milles 416 kümnenda klassi õpilast (18 klassist) moodustasid superlatiivivorme ka astmevaheldusliku *lik*-liitega sõnadest *mõistlik, arglik, ettevõtlik, ohtlik, püüdlik, kirglik*. Igast sõnast moodustati üle 100 ülivõrdevormi, tüübist kokku aga ligi 1100 vormi.[37] Väga suure statistilise ühtlusega eelistati kirjalikult kasutada normivastaseid diftongilisi vorme *leidlikuim* (58%) ja *leidlikeim* (17%). Normikohaseid vorme *leidlikem* jne. oli 25%. Diftongiliste vormide puhul on tänapäeval võimatu eeldada teise silbi kaasrõhulisust (rõhuliigendust *leid-likuima* või *leid-likuimast*), diftong tõmbab vältimatult kaasrõhu endale, ja mida pikem sõnavorm, seda vältimatumalt: *leidli-kuima, leidli-kuimast* jne. Sellisel juhul ei saa enam rääkida *lik*-liite astmevaheldus-likkusest — nendes vormides on *lik*-liide nõrgarõhulises silbis ja seega astmevaheldusetu. Seejuures ei ole alust pidada nende katsesõnade väldet kõikuvaks — nad kõik on nii «raske» esisilbiga, et kolmas välde peaks olema väljaspool kahtlust. Seega ei ole siin esisilbi välde ja liite astmevaheldus-likkus enam lahutamatus seoses. Taas on sümptomaatiline, et *kuim-keim*-diftongilisi superlatiivivorme moodustati enim Tallinnas — ligi 85% näiteks Valga napi 60% vastu (vastamata juhtumeid mitte arvestades).

Neljasilbilised *lik*-adjektiivid (*avalik, kuratlik, õnnelik, korralik*) andsid veidi vähem diftongilisi superlatiive (kokku 70%, vt. «Keel ja Kirjandus» nr. 5, lk. 277 jj.).

Diftongiliste superlatiivide kõrge protsent neljasilbiliste *lik*-adjektiivide rühmas (aga ka eespool refereeritud *oluline*-alltüübis, vt. samas) näitab, et nendes vormimoodustamismallides on üheks põhiosa-

[37] Täpsemalt vt.: M. Hint, Võrdlusastmete morfoloogia raskused, lk. 31.

liseks morfoloogiline analoogia. Siit võiks nüüd peaaegu teha järelduse, et kogu see moorade-silpide hüpotees ei ole muud kui morfoloogilise analoogia tagajärgede tõlgendamine. Kahtlemata on morfoloogiline analoogia siin jõuline, aga niisama vaieldamatu on keele fonotaktika süsteemi muutumine. Kas juhtub see kõigis kolmes käsitletud valdkonnas morfoloogilise analoogia survel või avab kolmanda välte eristaatuse kadumine tee morfoloogilisele analoogiale, see pole kogu probleemi puhul nii oluline. Lõppkokkuvõttes peavad ju siiski kõik keele sõnavormid alluma foneetilistele reeglitele, mis on süsteemi seletamisel ja kirjeldamisel viimaseks instantsiks.

Ühesilbilise põhitüvega *lik*-sõnade neljasilbilistes ja pikemates sõnavormides on tänapäeval juba naiivne eeldada teise silbi järjekindlat rõhulisust. Sõnavormid nagu *mõistlikule* või *arglikuna* ei liigendu tavaliselt enam *mõist-likule* ja *arg-likuna*, vaid *mõistli-kule* ja *argli-kuna*. See on aga ilma kahtluseta astmevahelduseta *ik*-liite rõhumudel, *ik*-liide on siin niisama astmevahelduseta kui vormides *lapsi-kule* või *kausti-kusse*.[38] Sama rõhumudel kandub paradigmaatilise ühtsuse survel üle vormidesse, kus tüübimuutus avaldub ka ortograafias: *argli-kute* ja *mõistli-kute* on ainsad võimalikud mitmuse omastava vormid, kui rõhuline on sõnavormi kolmas silp. Veel paratamatum on uue rõhumudeli võidulepääs võrdlusastmetes, kus normikohast rõhumudelit *oht-likumat* või *mõist-likumaks* ei peeta vajalikuks isegi õpetada, sest komparatiivi vorm on ju astmevahelduseta nagunii. Seda enam et viimased on tänapäeval vist juba ainsad normaalsetena tajutavad rõhutamised. Aga *lik*-liite astmevaheldusetus pole siin ka enam kaheldav ja see peab mõju avaldama ühesilbilise põhitüvega algselt astmevaheldusliike *ik*-liiteliste sõnade kogu vormistikule. Selle mõju mehhanismiks on kolmanda silbi kaasrõhuga rõhumudeli üldistumine.

Diftongilistes superlatiivides avalduvad prosoodiasüsteemi vastuolud otse mitmekordselt. Liite astmevaheldusliikkust eeldav rõhuliigendus *mõist-likuima*, *oht-likuimat* jne. oleks traditsioonilises süsteemis võimatu, sest siin on diftong nõrgarõhulises silbis; tegelikult kehtivas rõhuliigenduses *mõistli-kuima* ja *ohtli-kuimat* on aga *lik*-liide ise nõrgarõhulises silbis. Keele süsteemi sellise sisemise vastuolulisuse lahenduseks ongi prosoodiasüsteemi ja fonotaktika reeglistiku revideerimine.

Ülalöeldu taustal muutuvad väga mõistetavaks mitme praktikuteoreetiku taotlused *maastik-kontsert*-tüüpi sõnade astmevaheldusetu käänamise sanktsioneerimiseks.[39]

Kui nüüd lisada veel, et nõrgarõhulise silbi diftongiga normivastased superlatiivid on kõik ühtlasi *lapsik-õpik*-tüüpi sõnad (*kenaim* : *kenaima* : *kenaimat*, *halleim* : *halleima* : *halleimat*, *õnne-likuim* : *õnne-likuima* : *õnne-likuimat*; aga ka *aate-liseim* : *aate-liseima* : *aate-liseimat*), siis saab selgemaks ka *muuseum*-tüübi *õpik*-tüüpi nihkumise võimalikkus: *õpik*-tüübis on tegelikus keelekasutuses ka ilma *muuseum*-tüübita hulgaliselt sõnu, mille teises silbis on diftong. Keele prosoodiline süsteem on muutunud selliseks, mis sallib diftongi igasuguses teises silbis.

---

[38] M. Hint, Eesti keele sõnafonoloogia I. Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfofonoloogia põhiprobleemid. Tallinn, 1973, lk. 149, 184 jj.; A. Eek, Observations on the duration of some word structures II, lk. 17.

[39] Vt. näit.: R. Kasik, Õigekeelsussõnaraamat 1976. «Keel ja Kirjandus» 1978, nr. 3, lk. 158; U. Uibo, Tapa keelepäev. «Sirp ja Vasar» 11. XI 1978, nr. 45; T.-R. Viitso peab seda tüüpi sõnade astmevaheldusetut käänamist eesti kirjakeele põhjaeestilise baasiga paremini kokkusobivaks kui astmevaheldusliikku muutmist, vt. T.-R. Viitso arvustust M. Hindi raamatu «Eesti keele sõnafonoloogia» I kohta («Советское финно-угроведение» 1975, nr. 3, lk. 216).

Ü l a l: Johannes Semperi kauaaegne suvekodu Tammiku Prossa järve ääres. A l l: Mihkel Jürna sünnikoht Soonuka külas Roela lähedal. (H. Joonuksi fotod, 1979.)

Kalevipoja muistenditega seotud kohti

Ü l a l: Kalevipoja kivi kukkumisest tekkinud Edru Kaanjärv (1979).
A l l: Punasoo, kus Kalevipoja hobune verest tühjaks jooksis. (1976; H. Joonuksi fotod.)

maastik-tüübiga on otseselt paralleelne võõrsõnade *kontsert-kompvek* tüüp, milles kolmandavältelisele esisilbile järgneb vältevaheldusliik silp:

kontsert: kontserdi : kontserti : kontsertide : kontserte,
kompvek : kompveki : kompvekki : kompvekkide : kompvekke.

õnnelik-alltüübi paralleeliks on pikemad vältevaheldusliku lõppsilbiga võõrsõnad nagu *gabariit : gabariidi : gabariiti, akrobaat : akrobaadi : akrobaati* jne.

Vältevahelduse eeltingimuseks on jälle kas üks kolmandavälteline silp või mitmesilbiline (mittekolmandavälteline) sõnaosa enne pikka vältevaheldusvõimega silpi. Kui vältevaheldusvõimega silbile eelneb üks mittekolmandavälteline (kuid pearõhuline) silp, siis selline sõna on astmevaheldusetu:

trompet : trompeti : trompetit : trompetite : trompeteid,
koomiks : koomiksi : koomiksit : koomiksite : koomikseid. Jne.

Astmevaheldusprobleem selles võõrsõnade piirkonnas on sõltuvuses esisilbi rõhu- ja vältenormist (ning muidugi ka uususlikust rõhust ja vältest). Kui jätta kõrvale etümoloogilised nüansid, siis on siin tegemist järgmise skeemiga. Valdav osa võõrsõnu tuleb keelde pearõhuga vältevaheldusliikul teisel silbil. Võõrsõna muganemisel võib pearõhk nihkuda esisilbile ning siis tuleb lahendada kohe põhilised tüübistamis- ja normimisprobleemid ning valida õige alternatiiv: 1) võõrsõna muutub teisevälteliseks ja astmevaheldusetuks (*sandarm*), 2) võõrsõna lõppsilbi vokaal lüheneb ja sõna muutub seetõttu astmevaheldusetuks (*hektar*) ja 3) sõna esisilp muutub (*resp.* normitakse) kolmandavälteliseks ning pikk teine silp säilitab vältevahelduse (*kontsert*). Missugune alternatiiv on keelele sobivaim, selle otsustab uusus, aga suurt osa peaks valiku tegemisel mängima ka sõna silbistruktuur, kriitiliste silpide ehitus (mis ju enamasti on otsustav ka uususliku tüübi kujunemisel). Ühesuguse silbistruktuuriga (ja tihti ka etümoloogilis-morfoloogilise struktuuriga) sõnade jagamine kardinaalselt erinevate tüüpide vahel näitab otsuste suvalisust ja normimisaluste läbimõtlematust.

Praegune morfoloogiakäsitlus tõmbab kõige tähtsama tüübistamispiiri astmevaheldusliikkuse/-vaheldusetuse eraldamiseks. Niipea kui möönda selle piiri legaalset ületatavust, oleks kohe võimalik ühesuguse silbistruktuuriga võõrsõnu muuta üht- või kahtmoodi, tegemata paarikümnest sõnast normimismetooduituse musternäidet. Siis võiksid *teemant* ja *koobalt, vestern* ja *sandarm, lutsern* ja *piljard* muutuda ühtmoodi, *puljong, diftong* ja *pistong* ning *votjak, kalmõkk* ja *sõlkup* ei peaks igaüks olema ise tüübis, *sändvitš* ja *sandvitš* (võileivad ju mõlemad) ei peaks üks olema astmevaheldusetu ja teine astmevaheldusliik. Jne. See on üksiksõnuti, silbistruktuuri ignoreeriva normimise vili.

Uus lähenemine on võimalik kolmandavältelise silbi eristaatuse ähmastumise tõttu: astmevaheldusetu muutmine ei nõua enam pika (astmevaheldusvõimelise) teise silbiga sõnade esisilbi teisevältelisust (ning ka *album*-tüüpi teisevälteliseks normitud üksiksõnadest nagu *piljard* või *sandarm* või *standard* võiks variandina sallida esisilbi kolmandavältelist häältdust, eelistades ikkagi astmevaheldusetut muuttüüpi, nagu ÕS kehtiva süsteemi vastaselt on norminud *kviitungi* ja *augusti*).

Selline lahendus nõuab muidugi mõnede tehniliste raskuste ületamist leksikograafilisel tasandil, eelkõige aga arusaamist keeles praegu toimuvatest või juba toimunud nihetest. Ühest jäigast lahtrist teise tõstmise asemel oleks lahtripiiride ületatavus lihtsam ja põhjendatum. Õiglasema õigekeelsussituatsiooni nimel tuleks kohe soovitada mõne

kõige kriitilisema sõna astmevaheldusliku või -vaheldusetu muutmise vabaksandmist. Nii vabaneks ka kooliõpetus praeguseks juba lootusetust vastuolust tegeliku ja nõutava keele vahel. Mis tahes keeleõpetuse astmel on sõnad nagu *teemant*, *kontsert*, *kuurort*, *asfalt*, *leitnant*, *seersant* peaaegu kindla vea allikad. Kümnenda ja üheteistkümnenda klassi õpilastest kirjutasid ühtses massilises kontrolltöös ligi 60% *kontserdile* ja *kontsertite*, ligi 40% *kuurortite* ja *kuurordite*, üle 20% *teemandeid* ja *teemanteid*, 15% *asfaldit* ja *asfaltit* (iga näidu taga on rohkem kui 150 õpilast üle Eesti). Erialaüliõpilaste töödes (93 üliõpilast TPedI-st ja TRÜ-st) oli mitmuse omastav vigane üle 20% vormidena *teemandite* ja *teemantite*, *kontserdile* ja *kontsertite*, *leitnandite* ja *leitnantite*, *seersandite* ja *seersantite*. Seejuures on mitmed nendest sõnadest pideva õigekeelsusdrilli objektiks.

Probleemiks jääb muidugi segatüübi küsimus, sest astmevaheldusetа muutmine ei ole sugugi võrdselt eelistatud kõigis vormides. Neljasilbiline mitmuse omastav ja sellest lähtuvad vormid nihutavad kergemini kaasrõhu kolmandale silbile (*kontser-tite*) ja lükkavad sellega vormi astmevaheldusetuks. Ent nagu eepool selgitatud, on astmevaheldusliik/-vaheldusetu segatüüp «süütute» rõhumudelite näol nagunii tarvitusel, me ainult mängime pimesikumängu ja ei tee probleemi astmevaheldusetа häältustest nagu *kontser-dile* või *asfal-dile*.

Ei ole karta, et nii radikaalse leevenduse puhul õigekeelsus jääks võitlustandrita. Jääb veel ortograafiaprobleem *kontserdite* ja *kontsertite*, *teemandeid* ja *teemanteid*. Põhjendamatut vormikirevust ei saa soovitada, seevastu süsteemiga põhjendatud mitmekesisuse võiks rakendada keele stilistiliste väljendusvõimaluste rikastamise teenistusse.

Muutused, mida eesti keel tänapäeval läbi elab, on tõepoolest sügavad ning nad ei tulene mingitest välismõjudest, vaid on keele sisemise arengu tulemus. Põhjuste-tagajärgede ahel on siin ilmselt tagasisidega: foneetilises süsteemis prosoodia põhimõtetes toimuvad muutused annavad mänguruumi morfoloogia nihetele — analoogiaüldistustele ja aglutinatiivsuse eelistamisele. Viimaste ekspansioon toetab juba eluõiguse saanud uue prosoodiapõhimõtte edasist tugevnemist.

Ainult nii saaks seletada eespool käsitletud grammatika muutusi — taandades nad sügavamale muutumispõhimõttele. Teoreetiline seletus aga tähendabki üksikjuhtude üldisematele põhimõtetele taandamist.

ne- ja *s*-sõnad, traditsiooniliselt astmevaheldusliikud ühesilbilise põhitüvega *ik*-sõnad, *hapuid*~*hapuim* ja *lolleim* kuuluvad kõik nii erinevatesse sõnamuutmistüüpidesse, et nende omavaheline seostamine morfoloogias on üsna võimatu. Kui nüüd nende tüüpide muutumist saab seletada ühe ja sama prosoodianihkega, siis on ka iga käsitletud morfoloogiline muudatus eraldi tänapäeva eesti keele prosoodiasüsteemi muutumise sõltumatu tõendus. Grammatika erinevates tüüpides tuleb sügavamal toimuv muutus samaaegselt pinnale, aga need pindsed morfoloogia muutused ei ole omavahelises seoses morfoloogias, vaid sügavamal, muutumispõhjuste tasandil.

Fonotaktika muutused — rõhumallide ja järgsilbidiftongi esinemistingimuste muutumine — on samuti prosoodiasüsteemi nihke avaldusi, pigem tagajärg kui põhjus. Kolmandavältelise silbi erilise rolli «unustamine» uues prosoodilises süsteemis (vähemalt paljudes süsteemi osades) annab võimaluse ulatuslikumalt liigendada sõnavormide esiosi kahesilbilisteks kõnetaktideks-rõhurühmadeks ka kolmandavältelise esisilbi korral: *põhju-sest* varasema *põh-jusest* asemel. See omakorda võimendab prosoodiatüübi ümberhinnangut — kolmandavälteline silp muutub kaasrõhu paigutumisel üha võrdsemaks esma- ja teisevältelise silbiga. Seesama rõhuliigendusmall soosib ka mitmuse osastavas ana-

loogilist *(s)eid*-vormi: *põhju-si* kaasrõhulise *si*-silbiga on afekteerimata kõnes võimatu, küll aga on võimalik *põhju-seid* kaherõhulise sõnavormina (pikk kolmas silp) nagu ka *kolla-seid* ja *sini-seid*. Samal ajal pole traditsioonilises rõhu- ja morfoloogilises süsteemis vorm *põh-juseid* kaasrõhulise teise silbiga üldse süsteemipärane, sest siin satub diftong nõrgarõhulisse silpi. Ka astmevaheldusetu liitega vormides *kunstni-kuid* ja *kunstni-kuile*, *ohtli-kuid* ja *ohtli-kuile* jätab kahesilbiline kõnetakt sõna alguses diftongi loomulikumasse asendisse (kuigi uues, muutunud süsteemis võiks diftong esineda ka nõrgarõhulises silbis).

Mitut siin käsitletud nähtust on ka varem üsna põhjalikult kirjeldatud, rõhutades just kõnetaktide kahesilbiliseks tasakaalustamise tähtsust (*kunstni-kule*, *tööli-sele* jne.) morfoloogilise muutuse põhjusena.[40] See võib tõepoolest olla üks foneetilisi tegureid, mis on prosoodiatüübi muutumist ajendanud, samuti nagu morfoloogia tendents ulatuslikumale aglutinatiivsusele seda muutust soosib. Ent ka rõhumallide muutus ei ole ise lõplik morfoloogiliste muutuste põhjus. Praegu tunnistab siinkirjutaja lõplikumaks põhjuseks veel abstraktsema prosoodiatüübi muutuse, millest tuleneb kõik ülejäänu.

Mida abstraktsemal ja üldisemal tasandil keelemuutus toimub, seda vastustamatum ta on. Morfoloogiline analoogia hõlmab üksikuid morfoloogia tüüpe, üksiku tüübi piirides oleks ehk mõeldav analoogiamuutust mõni aeg tõrjuda. Rõhureeglid on juba üldisemad, need opereerivad kõigi morfoloogiliste tüüpide kõigi väljundvormide häälduse lõplikul vormistamisel. Selles kirjutises esitatav prosoodiatüübi muutus on veelgi üldisem, ta toimub veel abstraktsemal tasandil kui morfoloogilised tüübid või konkreetsed rõhureeglid. Muutus on psühholingvistiline ja puudutab keele struktureerimise üldist põhimõtet, kõik käsitletud konkreetsed muutused (ja võib-olla veel mõned teisedki) on aga ainult selle mentaalse printsiibi muutumise konkreetsed avaldused.

Kui selline käsitus on õige, siis on ka õigekeelsusvõitlus nendes konkreetsetes tüüpides toimuvate muutuste vastu lootusetu. Võidelda tuleks üldprintsiibi muutusega, see aga on võimatu. Jääb siis üle ainult loota, et muutused millegipärast pöörduvad tagasi (mis on ülimalt ebatõenäoline), või hakata kainelt õigekeelsusnorme ja grammatikakontseptsiooni sobitama muutunud põhimõtetega.

Siinkirjutaja käsitus segmentaalsest flektiivsusest eesti keele grammatikas esitati artiklis «Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis. Nõrgaastmeline *i*-mitmus.»[41] Seal näidati, kuidas keel tõrjus välja liiga keerulise segmentaalse fleksiooniga morfoloogilised vormid (*koht* : *koha* : *kohas* : *kohti* : *kohis* → *kohtades* jne.). Käesolev artikkel püüab näidata, kuidas tänapäeva eesti keel asendab keerulisema prosoodiasüsteemi lihtsamaga ning rakendab uut prosoodiaprintsiipi grammatikas aglutinatiivsemate ja kergemini analüüsitavate vormide kasutuselevõtmise näol.

Analüüsitavuse lisandumine, paradigmade ühtlustumine, vastutendents grammatika üha uuteks ja uuteks alltüüpideks killustumisele — see on siinkirjutaja nägemist mööda eesti keele muutumise põhisuund käesoleval ajal. Selline areng lisab eesti keelele funktsionaalset töökindlust.

---

[40] M. Hint, Ortoeepia normeerimise probleeme. Keel ja struktuur 2. Tartu, 1968, lk. 51—53; M. Hint, Eesti keele sõnafonoloogia I, lk. 149 jj., lk. 183—185; M. Hint, Häälikutest sõnadeni. Tallinn, 1978, lk. 166 jj.; T.-R. Viitso retsensioon M. Hindi raamatu «Eesti keele sõnafonoloogia» I kohta, lk. 218 jj.; A. Eek, Observations on the duration of some word structures II, lk. 15, lk. 17, viide 24 jm.

[41] Vt. «Keel ja Kirjandus» 1979, nr. 3—4, lk. 142—149, 200—208.

A. O. Heikel ja eesti teadus

ANTS VIIRES

Soome etnograafia üks rajajaid Axel Olai Heikel (1851—1924) on seisnud ka eesti rahvateaduse hälli juures. Oma teadlasetee algul oli ta kindlalt veendunud, et süvenedes teiste soome-ugri rahvaste kultuuri on võimalik lähemalt tundma õppida ka soomlaste muistset kultuuri. Meetodiks pidi sealjuures olema tüpoloogiline esemeuurimine, milleks Heikel arheoloogilise kõrgharidusega oli saanud hea ettevalmistuse.[1] Vastava materjali kogumiseks planeeris ta Helsingi ülikooli toetusel sarja uurimismatku soome-ugri rahvaste, sealhulgas ka eestlaste juurde. Nende matkade esimese viljana valmis Heikeli doktoritöö, võrdlev ehitiste uurimus «Rakennukset tšeremisseillä, mordvalaisilla, virolaisilla ja suomalaisilla» (1887, saksa k. 1888), milles ta püüab ühtsesse arenguskeemi mahutada volga rahvaste ning eestlaste ja soomlaste elamuid jt. ehitisi. Metoodilisest aegumisest hoolimata tähendab see teos ühtlasi eestlaste ainelise kultuuri teadusliku käsitluse algust. Samas suunas teedrajav oli ka paarkümmend aastat hiljem järgnenud suur Balti kubermangude rahvarõivaste käsitlus «Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien» (1909). Heikeli reisid Eestisse nimetatud tööde jaoks materjali kogumisel viisid ta tihedasse kokkupuutesse maa ja rahvaga, samuti tolleaegse tärkava eesti teaduse esindajatega.

On loomulik, et Heikelil sugenesid lähemad sidemed eeskätt eesti rahvaluule kogujate ja uurijatega, sest eriti just neilt võis ta leida arusaamist ja abi oma töös. Otseselt rahvateaduse ainelise sfääriga tegelejaid tollal Eestis ju veel polnud. Heikel oli esmajoones muuseumimees, kes alustatud akadeemilisest õppejõukarjäärist 1893. a. lõplikult loobus ja hakkas vastmoodustatud Ajaloolis-Rahvateadusliku Muuseumi (Soome Rahvusmuuseumi eelkäija) intendandiks. Tema tegevus aitas mingil määral kaasa ka muuseumimõtte arengule Eestis. On omamoodi sümboolne, et need kolm eesti teadlast, kellega tal kujunesid tihedamad sidemed, olid ühel või teisel viisil seotud hilisema Eesti Rahva Muuseumiga: Jakob Hurt oli see mees, kelle surm andis otsese tõuke muuseumi asutamiseks, Oskar Kallas oli muuseumi asutamise eriti aktiivne eestvõitleja ning selle esimene juht (1909—1919), M. J. Eisen aga oli pikemat aega Eesti Rahva Muuseumi ühingu esimees (1919—1929).

Tänu dr. Maija-Liisa Heikinmäe lahkele vastutulekule osutus siinkirjutajal võimalikuks saada Helsingist *Museovirasto Heikelica* kogust eesti õpetlaste, asjaarmastajate ja kollektsionääride poolt Heikelile ajavahemikus 1885—1912 lähetatud 56 kirja koopiad[2], mis koos Kirjandusmuuseumis säilitatavate 27 Heikeli kirjaga eestlastele aastaist 1885—1906[3] ning omaaegse eesti ajakirjanduse materjalidega võimaldavad alljärgnevas anda teatava pildi nimetatud sidemete laadist ja tähtsusest.

Heikeli sidemed Eestiga jagunevad selgesti kahte järku vastavalt tema uurijahuvi suundumisele üle lahe. Esimene neist kuulub Heikeli teadlasetee algusse, mil ta 1883—1886 Helsingi ülikooli toetusel tegi oma doktoritöö materjali kogumiseks pikki uurimisretki Volgamaile ning käis kahel korral (1883 ja 1885) ka Eestis. Neist Heikeli reisidest oli eesti avalikkus «Oleviku» kaudu hästi informeeritud. Enne tema esmakordset saabumist Eestisse 1883. a. hilissügisel avaldati nimemärgi *v. m.* all 24. okt. «Olevikus» pikem kirjeldus tema suvisest sõidust Volgamaile mordvalaste ja udmurtide juurde koos teatega, et «hra Mag. Heikel neil päivil Eestimaale tuleb, ka sääl rahva teaduslise silmaga vaatama». Varsti kuulemegi, et Heikel on Tartus ÕES-i muuseumis töötanud ning huvi tundnud ka eesti kultuurielu vastu, võttes osa vastrajatud Eesti Üliõpilaste Seltsi ja asutamisel oleva Eesti Näitlejate Ühenduse toimkonna koosolekuist.[4]

Heikeli pikem uurimismatk Eestisse sai teoks 1885. a. sügisel. Sõidu eel läkitab ta Peterburisse Jakob Hurdale kiiruga kirja, milles palub endale Tallinna «nõudmiseni» teatada neist kolmest eesti ehitustüübist, millest neil omavahel juttu

[1] A. O. Heikeli töö ja tegevuse kohta vt. lähemalt: T. Vuorela, Ethnology in Finland before 1920. Helsinki, 1977, lk. 39—44.

[2] *Heikelica* 1012; kirjakogu nr. 1 (6 kirja M. J. Eisenilt 1886—1887), kirjakogu nr. 2 (4 kirja Jakob Hurdalt 1885—1887), kirjakogu nr. 5 (25 kirja Oskar Kaldalt 1900—1912, 7 kirja J. Gahlnbäckilt 1906—1910, 2 kirja Eugenie Hurdalt 1909—1910, 2 kirja Jaan Bergmannilt 1909, 3 kirja Aleksander Põrgalt 1902, 5 kirja Sõtu kooliõpetajalt Karl Pütsepalt 1902, 1 kiri Harju-Madise pastorilt J. Braschelt 1909, 1 kiri K. E. Sõõdilt 1911).

[3] KM KO, f. 25, m. 4 : 45 (kiri M. J. Eisenile 1889); f. 43, m. 30 : 6 (kiri E. Hurdale 1885), m. 4 : 32 (8 kirja Jakob Hurdale 1885—1893); f. 186, m. 55 : 28 (17 kirja Oskar Kaldale 1900—1906).

[4] «Eesti Postimees» 16. XI 1883, nr. 46 (Uuemad sõnumid); «Olevik» 28. XI 1883, nr. 46 (Uuemad sõnumid).

olnud.[5] 1880. a. Peterburi elama asunud Hurdaga oli Heikel nähtavasti juba varem isiklikult kokku puutunud: lähtusid ju kõik tema retked Venemaale Peterburist. Aastaid hiljem meenutab Jaan Bergmann, kes 1883—1884 pidas Peterburis Hurda juures prooviaastat, kuidas nad koos Hurda söögilauas istusid, «Sina uurijana, mina ametiabilisena».[6] Heikeli ja Hurda tutvus omandas aastakümneid kestnud perekondliku suhtlemise iseloomu. Nimetatud järelepärimisele vastas Hurt kohe, et eesti talude kolm ehitustüüpi, nagu need esinevad Võrumaal, on 1) elu-tuba (võru murdes elitare), rehealune ja aganik ühe katuse all, 2) aidad ühe katuse all, 3) laudad ja küün (Lõuna-Eestis kõlgus) taas ühe katuse all. Uuemal ajal on neile lisandunud kartohvli koop e. kelder, vanast ajast aga paiguti säilinud koda (suveköök).[7]

Heikeli reisist Eestisse annavad üksikasjalise ülevaate kaks Haapsalust ja Emmastest Hurdale saadetud kirja[8] ja meile juba tuttava *v. m.* pikem kirjutis «Olevikus» (4. nov. 1885, Kirjad päälinnast). Saabunud laevaga 7. sept. 1885 (vkj.) Helsingist Tallinna, sõitis Heikel kohe järgmisel päeval koos joonistaja S. v. Belliga Lagedile, kus oli käinud juba 1883. a. Ta leidis siin peavarju ühes talukambris ja töötas, hoolimata vihmasest ilmast, ümbruskonnas (Jüri ja Jõelähtme khk.) ehitisi uurides kuni 13. septembrini. Järgnes sõit rongiga Paldiskisse, pisut tööd selle lähikonnas ja siis sealt laevaga «Constantin» Haapsalusse.[9] Laeval oli Heikelil ühe tundmatu Tartu (saksa) üliõpilasega pikem mõttevahetus Eesti ja Soome olude üle, mis võttis poliitiliselt üsna terava ilme, nagu selgub selle refereeringust kirjas Hurdale. Heikeli väited, et aadel on Eestis rahvast rõhunud ja et tema eesõigused on kõikuval pinnal, sest neil puudub õiguslik alus, vihastasid noore baltlase välja.

Jõudnud 16. sept. hommikul Haapsalusse, tellis Heikel kohe küüthobused ning töötas õhtuhämarani lähedastes Ridala khk. külades, kust tõi kaasa ligi kolmkümmend ehitiste joonist ja plaani. 18. sept. sõitis ta laevaga Hiiumaale, kus paar päeva ilusa ilmaga Pühalepas töötades avastas mandri omadest mõneti erineva elamutüübi. Oodates tormiga Emmaste aidamehetoas ülesõitu Saaremaale, oli Heikelil mahti oma seniste tähelepanekute üle mõtiskleda. Rehealuse hiiu nimetus *koda* viib ta mõttele, et algupärane eesti (soome) elamu koosnes kojast ja sellega liidetud germaanipärasest ahjuga toast. Kamber on hiline lisand. Sama plaani näeb ta sauna ja koja ühenduses. Neid oma mõtteid, mis leidsid edasiarendamist tema doktoritöös, skitseerib ta Emmastest Hurdale lähetatud kirjas.

21. sept. sõitis Heikel üle Soela väina postilaevaga Saaremaale, kus uuris mõningaid ehitisi (vähemasti Kaarmal ja Jaanis), ja siirdus siis edasi Muhusse. Sõit jätkus üle Virtsu, Hanila ja Lihula Pärnusse ning sealt Paistu, kus ta peatus Peterburis tundma õpitud noore pastori Jaan Bergmanni pool. Pastoraadi läheduses pälvis tema tähelepanu vana sulasemaja, mille uurimisest vestab värvikalt «Olevik»: «Sääl kuulis uurija, et sääl ligikonnas veel vanamuistsid hooneid on, kus aknata tared ja sagaruksed moodis. Astus siis mees teele ja läks Aidu valda Muri talusse. Sääl on üks sulasemaja veel vanem kui kadund Siilu Tiiu saun. Praegune elanik on ju puruvana mees, aga tema isaisaisa olla selle hoone oma noorel põlvel ehitanud. Isaisa päivil on tarele kammer kõrva ehitatud, teadagi ilma aknata. Uks viis tarest kambri. Et tare isegi ilma aknata ja seega üsna pime oli, siis on arusaamatu, kuidas sinna «kambri» valgust saadi. Külap ikka kotiga kanti nagu Kilpla nõuukotta. Aastat nelikümmend tagasi olla talutare ära põlenud, siis tulnud talurahvas senniks sauna elama, kui uus hoone valmis saanud. Sell korral saanud siis praegune aken kambri seina sisse raiutud. Heikel mundserdas ja moodeldas selle maja seest ja väljast ära ning laskis oma sehkendajat tast mitu pilti maalida, mis ta pea maailmale tahab ilmutada.[10] Ka mõnes muus vanamoodi majakeses käis ta. Uut moodi majasid, nagu toredat Muri talumaja, ta ei läinud vaatamagi. Niisugusid näha ta Soomes isegi.»

Üle Tarvastu, Rõngu kõrtsi ja Nõo kellamehemaja jõudis Heikel Tartusse, kus esines 2. oktoobril ÕES-i koosolekul ettekandega oma uuringutest volgasoomlaste juures, mille illustreerimiseks Hurt talle Peterburist oli saatnud jooniseid.[11] Samal koosolekul võeti Heikel vastu seltsi korraliseks liikmeks, kaks aastat hiljem, pärast tema ehitiste-uurimuse ilmumist, aga kirjavahetajaliikmeks.[12] Tartust sõitis Heikel Peterburi kaudu tagasi Soome. Kuigi tema matka segasid vihmased ja paiguti tormised sügisilmad, mistõttu jäi ära ka kavatsetud sõit setude juurde, sai ta sellel siiski kokku põhiosa oma ehitiste-uurimuse eesti ma-

[5] A. O. Heikel J. Hurdale 10. IX 1885 (ukj.).

[6] J. Bergmann A. O. Heikelile 1909 (dateering kirja koopial puudub); vrd. ka: A. O. Heikel Eugenie Hurdale 20. III 1885 (ukj.).

[7] J. Hurt A. O. Heikelile 31. VIII 1885 (vkj.).

[8] A. O. Heikel J. Hurdale 17/29. IX 1885 ja 21. IX / 3. X 1885.

[9] «Olevikus» on Heikel ekslikult pandud posthobustega Haapsallu sõitma.

[10] Vt. A. O. Heikel, Rakennukset tšeremisseillä, mordvalaisilla, virolaisilla ja suomalaisilla. Helsinki, 1887, lk. 167—172 (joon. 164—168).

[11] Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1885. Dorpat, 1886, lk. 161, 166; vrd. A. O. Heikel J. Hurdale 21. IX / 3. X 1885.

[12] SbGEG 1885, lk. 155; SbGEG 1887. Dorpat, 1888, lk. 147.

terjalist. Hiiumaalt ja Muhust kogus ta lisaks ka 13 numbrit rahvarõivaid ja ehteid.[13]

24. veebruaril 1886 (ukj.) toimus Helsingi ülikoolis Jakob Hurda doktoritöö «Die estnischen Nomina auf -ne purum» kaitsmine. Hurt kutsus ka Heikeli kaitsmisest osa võtma, teatades ühtlasi, et sõidab rongiga Peterburist Helsingisse esmaspäeval, 22. veebruaril ja lahkub sealt järgmisel pühapäeval. Nädalase ametist äraoleku ajaks tuleb talle Tartust asetäitjaks pastor Eisenschmidt.[14] Kirja lõppu on Heikel lisanud märkuse: «Helsingis elas Hurt kogu aja minu juures.» Hiljem võttis Heikel rektor Ahlqvistilt Hurda doktoridiplomi välja ning saatis selle rongiga Peterburisse.[15] Nii tegutses Heikel Hurda usaldusmehena Helsingis, kuna Hurt teda omakorda abistas Peterburis.

Kui Hurt 1893 Heikelile läkitas enda toimetatud Wiedemanni sõnaraamatu vastilmunud teise trüki, siis leidis Heikel tänukirjas, et oleks kõige parem ja igati õiglane, kui Peterburi Teaduste Akadeemia nimetaks Hurda akadeemikuks. «Kas selleks ei ole lootust? Kas see ei astuks valitsuse praeguste venestamispüüete vastu?» Soomes on olud siiamaani paremad, Helsingis loodi teine soome keele professori koht (E. N. Setälä jaoks) jms.[16] Siit ilmneb, kui tõsiselt pidas Heikel Hurdast kui teadusemehest lugu. Ilusa väljenduse sai see austus juba pärast Hurda surma, mil ta 1909. a. oma suure Baltimaade rahvarõivaste uurimuse «sügavalt lugupidava meenutusega» pühendas Jakob Hurda mälestusele.

Teise eesti rahvaluule suurkoguja M. J. Eiseniga puutus Heikel esmakordselt kokku oma reisil Eestisse 1885. a.[17], tõenäoliselt Tartus ÕES-i ettekandekoosolekul. 1886. a. mai lõpus tuli noor Eisen Kaarle Krohni kutsel Helsingisse osa võtma iga nelja aasta tagant toimuvast pidulikust magistrikraadi pühitsemisest, mille osalisteks seekord olid ka Krohn ja Heikel. Suurejooneline pidustus, mis sel aastal toimus esmakordselt läbini soome keeles, jättis Eisenile sügava mulje.[18] Heikel oli sel puhul korraldanud oma uurimismatkadel kogutud etnograafiliste esemete ja joonistuste näituse, millest Eisen oma kärme sulega kohe avaldas üksikasjalise ülevaate «Oma Maas».[19] Näitusel oli «umbes 700 Soome sugu rahvaste asja ja umbes 1000 pilti», seega oli tegemist üsnagi ulatusliku kollektsiooniga. Kohe esimeses toas olid mõned eesti esemed, «enamiste naeste riided ja ehted», ning ehitiste joonised. Lähemalt räägib Eisen ka Heikeli eelmise sügise uurimisretkest Eestisse ning selle eesmärkidest. Et Heikel annab varsti «Soome sugu rahvaste ehituste kohta suure raamatu välja», siis «oleks väga hea, kui mõni mees neis kohtades, kuhu härra Heikel oma teekondadel ei ole ulatanud, mõnd vana iseäralist ehitust leides selle ülesse kujutaks ja härra Heikeli kätte Helsingisse saadaks». Ei ole märke, et see muu hulgas poetatud üleskutse vastukaja oleks leidnud. Võrreldes näitusel esitatud materjale eestlaste ja udmurtide (Eisenil *vodjalased*) ning mordvalaste ehitiste kohta, leiab Eisen: «Ülepea piame ütlema, et Eestlaste hõimulased Volga jõe ligikonnas ehituste poolest Eestlastest kaugele ette on jõudnud, kui nad seda ka muidu oma hariduse poolest ei ole.» Ka tõmbab Eisen paralleele Volgamaa ja eesti naiste peakatete vahel, leides seal «vähä Tallinna maa muna mütsi [= pottmütsi] laadi» ning «Tõstama ja Junni maa moodi pikki, teravaid tanusid». Eesti tikandid aga ei pääse «oma ilu ja rohkuse poolest» mordva omadele ligigi. Niisiis provotseeris Heikeli soome-ugri näitus noorelt Eisenilt esimesed kõrvutavad mõttemõlgutused eestlaste ainelise kultuuri valdkonnas. Loomulikult saatis Eisen oma kirjatükid Helsingi reisist ka Heikelile.[20]

Eisenil oli sellal alanud rännuaeg väljaspool Eestit kindla pastorikoha otsimiseks. Peatunud kõigepealt Ingerimaal, asus ta 1887. a. hakul Petroskoisse, kust aprilli algul teatas Heikelile, et on juba kogu kubermangu läbi reisinud ja «Vepslaste ja Venelaste, Karjalaste ja Laplaste eluhooned ära vaatanud» ning võib vastavalt Heikeli kutsele tulla selle väitekirja «opponerima».[21] Heikeli doktoriväitekirja kaitsmise puhul mais 1887 polnud Eisenil siiski võimalik Petroskoist Helsingisse sõita. Küll aga tegi ta kirjalikult mõningaid korrektiive uurimuses leiduvais saksapäraselt moonutatud Eesti kohanimedes.[22] Ka oli kõne all Heikeli töö tõlkimine saksa keelde Eiseni poolt, mis jäi siiski katki.[23] Veel kutsub Eisen Heikelit 1889. a. märtsis oma pulma[24], ja siis näib nendevaheline kirjavahetus katkevat. Elades 1888—1912 Kroonlinnas, jäi Eisen Heikeli reisiteedest kõrvale. Kui aga Heikel 1924. a. suri, siis oli just Eisen see, kes avaldas «Eesti Kirjanduses» tema nekroloogi, kus andis talle ilusa, ka Heikeli kirjavahetuses kinnitust leidva iseloomustuse: «Loomu poolest oli

[13] A. O. Heikel, Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien. Helsingfors, 1909. Vorwort.

[14] J. Hurt A. O. Heikelile 3/15. II 1886.

[15] A. O. Heikel J. Hurdale 17. III 1886.

[16] A. O. Heikel J. Hurdale 1/13. III 1893.

[17] R. Põldmäe, M. J. Eiseni suhteid soome kultuuri ja teadusega. «Keel ja Kirjandus» 1977, nr. 3, lk. 150.

[18] [M. J. Eis]en, Magistri-pidu. Isamaa Kalender 1887. Tartu, 1886, lk. 68—75.

[19] M. J. E[isen], Mag. A. O. Heikeli rahva-teadeline «näitus». «Oma Maa» 1886, nr. 3, lk. 69—74.

[20] M. J. Eisen A. O. Heikelile 15. IX 1886 ja 27. X / 8. XI 1886.

[21] M. J. Eisen A. O. Heikelile 2. IV 1887.

[22] M. J. Eisen A. O. Heikelile 31. V 1887.

[23] M. J. Eisen, Aksel Olai Heikel. «Eesti Kirjandus» 1924, nr. 9, lk. 371.

[24] A. O. Heikel M. J. Eisenile 8/20. III 1889.

A. O. Heikel, kellega isiklikult mõnel puhul kokku puutunud, sõbralik, lahke, vastutulelik, väheste nõuetega mees. Omakasu-püüet ega au-ahnust ta ei tunnud, niisama jäi kadedus talle võõraks. Tööd tegi ta töö pärast, mitte palga pärast, sest mõnegi korra pidi ta tehtud töö puhul veel omagi käest ohverdama, väsimata edasi püüdes.»[25]

Teist korda tekkisid Heikelil tihedamad sidemed Eestiga sajandivahetusel, mil ta hakkas materjali koguma eesti rahvarõivaste kohta. Ses ühenduses arenes tal ulatuslik kirjavahetus Oskar Kaldaga, kes talle nii mõnelgi puhul nõu ja jõuga abiks oli. Tutvus Kaldaga oli alanud juba 1892—1893. a.[26], mil viimane end Helsingi ülikoolis rahvaluule ja soome-ugri keeleteaduse alal täiendas. Samal ajal hakkas Kallas tegelema ka esemelise materjali kogumisega. 1893. a. kogus ta Helsingi Ajaloolis-Rahvateaduslikule Muuseumile Lutsi eestlastelt ning Eesti saartelt 80 numbrist koosneva rahvarõivaste kogu.[27] Samast aastast oli Heikel vastrajatud muuseumi intendant. 1894—1895 jätkas Kallas eesti etnograafiliste esemete kogumist, sedapuhku ÕES-ile. Liivimaa rüütelkond oli nii eesti kui läti etnograafiliste esemete kogumiseks annetanud à 1000 rubla, et ette valmistada näitust 1896. a. Riias toimuva ülevenemaalise arheoloogiakongressi jaoks. Kalda poolt ÕES-ile korjatud kogus oli rahvarõivaid peamiselt setudelt, Saare- ja Hiiumaalt ning Kihnust.[28] Et saada lähemaid andmeid setu rõivaste kohta, pöördubki Heikel 1900. a. lõpul tollal Peterburis elava Oskar Kalda poole, teatades ühtlasi, et kavatseb ise lähemal aial sõita Eestisse materjaliga tutvuma.[29]

Jaanuaris 1901 saigi Heikeli sõit teoks ning ta tutvus Tartus eesti ja Riias läti materjalidega. Samal aastal avaldas ta Soomes ülevaate mõlema «muuseumi» armetust olukorrast.[30] Eriti halvad olid lood Tartus. Üldse leidus ÕES-i kogus 666 numbrit, peamiselt tekstiile. Pärast näitust hoiti kogu Tartu ülikooli ruumides, kust see aga peagi välja tõsteti ja kolikambri taheti visata, sest hoiuruumi vajati ühe professori kantseleiks. Appi tuli Tartu linn, kes andis raekojas kogu hoidmiseks väikese kahe aknaga toa, kuhu oli tuubitud 20 kõrget kappi esemetega. Sama ruumi kasutati lisaks veel ühe teenija elutoana. «Muuseumi» tulevik on tume: «Rahasid tal ei ole, ta elab manulisena, kelle järele üks õppinud härra vahetevahel asjaharrastusena vaatab oma muude tööde kõrvalt.» See õppinud härra oli Carl Masing, kes töötas ametnikuna Loodusuurijate Seltsis ja ülikooli raamatukogus. Muuseumi jaoks oli tal mahti vaid vahel pühapäeviti. Mis siis imestada, et tekstiile uurides leidis Heikel neis juba tugevaid koikahjustusi. Nii seisis väärtuslik kollektsioon ilma igasuguse hooleta kappidesse tuubitult ja kasutamata. Nagu Heikeli reisimärkmikust selgub, oli ainsaks kasutajaks enne teda olnud ungari etnograaf J. Janko, kes 1896. a. uuris selles leiduvaid väheseid kalapüügiriistu. Märkmikus rõhutab Heikel ka selgesti, et muuseumi õnnetus olukorras on süüdi tsaristlik venestuspoliitika, mistõttu muuseum kuulub ülikooli võimumeeste silmis separatismi avalduste hulka.[31] Trükisõnas Heikel arusaadavail põhjusil asja seda külge ei saanud esile tõsta.

Heikeli kirjutist ruttas «Postimehes» kohe refereerima Oskar Kallas, kes omalt poolt kinnitas: «Kahjuks peab tunnistama, et Dr. Heikel'il õigus on; ja ka õpetatud mehed ei näi seda mõistvat, kui suureks abinõuuks rahvateaduslised asjad kodumaa muinasaja ja ajaloo uurimisel võiksivad olla. Eesti Üliõpilaste Seltsil on tulevikus võimalik oma kogule nii palju ulualust saada, et teda jälle ei tulda välja viskama, aga jõudsamat kasvamist ei luba seltsi rahaline jõud vist mitte, kui laiemad ringkonnad asja omaks ei võta.»[32]

Tagasiteel Helsingisse peatus Heikel jaanuari lõpus 1901 Peterburis, kus pöördus Vene Muuseumi poole palvega saada fotosid Turkestani vaipadest. Ühtlasi soovitas ta muuseumi sekretärile A. Tevjaševile tollal Peterburis kooliõpetajana töötavat Oskar Kallast soome-ugri hõimude alal hea asjatundjana, kellest paremat vaevalt võib leida. Tevjašev lubanudki Kallast meeles pidada ja teda võib-olla juba eeloleval kevadel kogumistööle rakendada.[33] Saanud Heikelilt asjakohase teate, vastas Kallas kohe lõbusa elevusega, et «kui ma sinu soovituse läbi ei saa rajatava muuseumi direktoriks, siis ei ole maailmas enam olemas põhjuse ja tagajärje seadusi ega õigust».[34] Mis koht konkreetselt kõnes oli, jääb paraku selgusetuks, kuigi direktorikohast oli samal aastal kirjavahetuses veel korduvalt juttu. Igal juhul lõi Kallas Heikeli ülesandel Vene Muuseumiga peagi tihedad sidemed ning valis seal Heikeli jaoks fotode tegemiseks välja Turkestani tekstiile, eeskätt selliseid, kus leidus soome ja mordva ornamentidele

---

[25] M. J. Eisen, Aksel Olai Heikel, lk. 372.

[26] Vrd. A. O. Heikel J. Hurdale 1/13. III 1893.

[27] A. O. Heikel, Die Volkstrachten. Vorwort. — Oma kogu täpse nimekirja, mis kaua aega oli kadunud, taastas Kallas oma vanade paberite najal 1906. a. (A. O. Heikel O. Kaldale 13. IX ja 17. X 1906).

[28] O. Kallas A. O. Heikelile 15/28. XI 1900.

[29] A. O. Heikel O. Kaldale 10. XI 1900.

[30] A. O. H[eikel], Kansatieteelliset kokoelmat Tartossa ja Riiassa. «Suomen Museo» VIII, 1901, nr. 4, lk. 54—56.

[31] Museovirasto. *Heikelica*. Tutkimusmatkat Venäjälle III: Tutkimusmatkat Viroon. Muistiinpanovihko III/1, lk. 24—25.

[32] O. K[allas], Rahvateaduslistest kogudest. «Postimees» 29. I 1902, nr. 24.

[33] A. O. Heikel O. Kaldale 27. I 1901.

[34] O. Kallas A. O. Heikelile 28. I/10. II 1901.

lähedasi vasteid.[35] Kuigi sidemed muuseumiga jätkusid, jäi muuseumikoht Kaldal siiski saamata. Ent Kalda huvi muuseumi ja muuseumitöö vastu on sellega selgesti dokumenteeritud. 1903. a. sügisel kolis ta Tartusse, kus kooliõpetaja ametit pidades hakkas kohe jõudumööda arendama ka oma huvialasid. Juba 1904. a. märtsis kirjutas ta Heikelile: «Olen väga rõõmus, et uurid eesti esemeid; loodan aegamööda suuta mõju avaldada selles suunas, et ka meil hakataks eesti esemeid rohkem koguma.»[36]

1901. a. sügisel tegi Heikel kogumismatka Eesti saartele, Pärnu- ja Läänemaale, 1902. a. kevadel ja suvel setude juurde (Tailovasse), Mulgimaale, Ruhnusse ja Kuramaale liivlaste ja lätlaste juurde. Kirjavahetuses need reisid otseselt ei kajastu. Reiside tulemuseks oli ligi 1500 esemest koosnev rahvarõivaste kollektsioon, millele lisandus fotosid ja jooniseid. Kollektsiooni kuulus ka mõnede Heikeli poolt Eestis värvatud abiliste kogutud esemeid. Nii sai setu ala esimese eesti kooli õpetaja Karl Pütsep Tailova lähedalt Lasarevast aprillis 1902 tema käest rahvarõivaste hankimiseks 50 rubla, millele hiljem lisandus veel 20.[37] Pütsep kaebas küll kirjades Heikelile, et kole raske on esemeid saada, sest enamasti ei taha keegi vanu, mälestuseks jäetud asju ära müüa, kuid sai sügisel siiski teele läkitada suurema koguse rahvarõivaid, arvatavasti Vastseliina kihelkonnast, millele lisandusid ka mõned fotod.[38] Hoopis halvemini läks Heikelil õpetatud kollektsionääri Aleksander Põrgaga Tartust, kes sai temalt 20 rubla sissemaksuks, et hankida haruldast sõba ja muid tekstiile. Põrk kirjutas talle mitmes kirjas oma pikkadest otsireisidest, mille peale ta juba 80 rubla olevat ära kulutanud, ilma et oleks midagi asjalikku leidnud.[39] Üritus jooksiski nähtavasti tühja. Igatahes kaebas Heikel aasta hiljem Kaldale, et kui Pütsep ajas asju korraliku mehe kombel, siis Põrgast ei saa aru, meest tuleks lihtsalt psühholoogiliselt uurida.[40]

Hästi ei läinud Heikelil ka teise kollektsionääri, Saaremaalt pärit Peterburi arhitekti Johannes Gahlnbäckiga, kes Eesti saartelt oli kogunud ilusa kogu rahvakunstiesemeid, eriti tekstiile. 1906. a. kevadel pakkus Gahlnbäck neist 800 eset Helsingi muuseumile müüa. Heikel tutvus nendega aprillis Peterburis ja lepiti kokku 5000 marga suuruses ostusummas. Kui siis Gahlnbäck saatis Helsingisse esemete nimekirja, selgus, et neid oli ainult 700 ümber. Pahane Heikel teatas Gahlnbäckile, et soostub maksma vaid 4800 marka. Nüüd taas vihastas viimane ja müüs esemed 2400 rubla (5300 marga) eest Vene Muuseumile.[41] Sügisel pakkus Gahlnbäck Heikelile — jälle 5000 marga eest — uut kollektsiooni Saaremaalt (266 vööd ja paela, 61 peakatet, 104 pitsinäidet, 20 sokki ja sukka — kokku 451 numbrit), mis oli välja pandud näitusele Peterburi Kunstkäsitöö Seltsi ruumides. Sedagi põlgas Heikel kalliks ja ost ei teostunud.[42] Nii jäi Gahlnbäcki väärtuslik kollektsioon Heikeli rahvarõivaste-uurimuses hoopis kasutamata. Kogu kollektsiooni (u. 1800 numbrit) ostis 1917. a. ära Eesti Rahva Muuseum 16 000 rubla eest.[43]

Oskar Kallas elas Heikeli rahvarõivaste-uurimuse valmimisele innukalt kaasa, juhatades talle allikaid või inimesi, millest või kellest tal võiks abi olla. Ka oli ta nõus kogu käsikirja saksa keelde tõlkima, mis praktilistel põhjustel siiski jäi teostamata: Heikelil oli otstarbekam olla tõlkijaga vahetus ühenduses. Nii sai teose ümberpanijaks lektor E. Palander Hämeenlinnast.[44] Tõlke käsikirja aga vaatas Kallas 1906. a. sügisel autori palvel läbi, tehes õiendusi ja parandusi eesti materjali ning esemete murdeliste nimetuste osas.[45]

Kui siis Heikeli raamat 1909. aastal lõpuks ilmus, saatis ta selle loomulikult kohe ka Kaldale, kes tänukirjas märgib: «Rõõmutsen, et teil seal Soomes on võimalik avaldada niisuguseid teoseid: kui meie siin esialgu võiksime materjali koguda, oleksid meie soovid täidetud.»[46] Heikel palus Kaldalt aadresse, kuhu Soome-Ugri Selts võiks raamatut Eestis tutvumiseks tasuta saata. Kallas tundis selle üle tõsist heameelt, sest raamatu levitamine Eestis oleks kindlasti «hea reklaam meie algavale muuseumile».[47] Oli ju Eesti Rahva Muuseum 1909. a. kevadel pika ettevalmistuse järel lõpuks asutatud. Kallas saatis Heikelile 13 numbrist koosneva nimekirja, milles ühelt poolt olid kohalikud muin-

---

[35] A. O. Heikel O. Kaldale 7. III ja 15. III 1901; O. Kallas A. O. Heikelile 1/14. III 1901.

[36] O. Kallas A. O. Heikelile 8/21. III 1904.

[37] K. Pütsep A. O. Heikelile 23. IV ja 9/22. X 1902.

[38] K. Pütsep A. O. Heikelile 29. X 1902; vrd. A. O. Heikel, Die Volkstrachten, lk. 16—19.

[39] A. Põrk A. O. Heikelile 11. X ja 21. XI 1902.

[40] A. O. Heikel O. Kaldale 29. IX/12. X 1903.

[41] J. Gahlnbäck A. O. Heikelile 15. IV ja 6. V 1906; A. O. Heikel O. Kaldale 6. IX 1906.

[42] J. Gahlnbäck A. O. Heikelile 24. X ja 27. XI 1906.

[43] F. Leinbock, Eesti Rahva Muuseum 1909—1934. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X. 1933/34. Tartu, 1934, lk. 20, 28. Korrigeerimist vajab «Eesti biograafilise leksikoni täienduskõites» (1940) esitatud ja sealt ENE-sse kandunud väide, nagu oleks Gahlnbäcki kollektsioon kogutud ajavahemikus 1906—1912. Need umbes 1200 eset, mida Gahlnbäck pakkus müüa 1906. aastal, olid kõik omandatud varem. Ta ise rõhutab, et 1906. a. suvel Saaremaal käies leidis ta sealt juba üsna vähe, välja arvatud Sõrve (J. Gahlnbäck A. O. Heikelile 24. X 1906).

[44] A. O. Heikel O. Kaldale 26. VIII 1906.

[45] O. Kallas A. O. Heikelile 15/28. X 1906. A. O. Heikel O. Kaldale 17. X 1906.

[46] O. Kallas A. O. Heikelile 4/17. XI 1909.

[47] O. Kallas A. O. Heikelile 17/30. XI 1909.

sushuvilised (peamiselt saksa) organisatsioonid ja paar asjaarmastajat pastorit, teiselt poolt eesti seltsid ja raamatukogud. Kallas arvas, et esimeste kaudu pääseks raamat võimalike uurijate kätte, teiste kaudu aga läheks otseselt rahva hulka ja aitaks kaasa muuseumide tähtsusest arusaamisele. Usutavasti saadeti raamatud nimekirja alusel välja.

Jaan Bergmann, kellele Heikel samuti raamatu läkitas[48], avaldas koos Kristjan Rauaga «Postimehes» kohe ka väga tunnustava arvustuse.[49] Sealjuures jäi Kristjan Raua kunstnikupilgule töös küll midagi olulist vajaka: «Heikeli töö on sõna täielikus mõttes teaduslik. Ülesande estetilist külge pole ta sugugi puudutanud. Ja ometi on ehtivus ja iluküsimus riiete otstarbega lahutamata ühenduses ja vahest ta pääasigi.»

Kristjan Raud oli sama aasta mais, varsti pärast Eesti Rahva Muuseumi asutamist, käinud Helsingis, kaasas Oskar Kalda kiri Heikelile: «Ehk oleksid nii lahke ja juhendaksid kunstn. K. Rauda pisut muuseumi-asjus. Asutame just eesti rahvusmuuseumi.»[50] Soomest tagasi jõudnud, avaldas K. Raud vaimustatud kirjutise, kus ta küll Heikelit tituleeris loodusteadlaseks.[51] Eriti imetles ta eesti esemete kogu ning selle värvi- ja kirjarikkust. Samas esines ta üleskutsega, et vanu väärtuslikke esemeid ei lastaks maalt välja voolata, vaid tuleb ise leida raha ja võimalusi nende kogumiseks: «Kas tõesti ei ole meil mehi, kes mõni tuhat selle tarvis ohverdada võiksivad, et suuremal viisil korjamist ette võtta, et mõne aasta jooksul kõik kokku saadaks, mis veel leida on! [— — —] Aeg tuleb, kus meie ainelise vanavara tähtsust ära tuntakse ja ta järele küsitakse ja koguni üksikute asjade eest suuri summasid pakutakse, aga siis neid enam — pole. Mõteldagu selle pääle. Mõteldagu, et see varandus elav kapital on, mis elavat kasu toob ja mitu kümmend korda rohkem vilja kannab kui surnud kullahunnikud.» Aasta pärast kirjutas Kallas Heikelile Eesti ja Soome kogumistöö võimalusi kõrvutades: «Kadestan teid, meil siin on rublad kallid; ostame oma muuseumi jaoks kopikate eest vanu võid.»[52] Nagu teame, omandas vanavara kogumine muuseumile Eestis järgnevail aastail juba märkimisväärse hoo.

1906. aastal, kui Heikel oma töö rahvaõivaste uurimuse käsikirja kallal põhiosas oli lõpetanud, hakkas ta täie innuga tegelema Soome vabaõhumuuseumi rajamisega. Sügisel tegi ta reisi Skandinaavia vabaõhumuuseumidesse. Esialgse idee kohaselt pidi loodav vabaõhumuuseum esindama ka teisi soome-ugri rahvaid, millega ühenduses Heikel palus Kallast aidata leida ostuks sobivat eesti rehielamut. «Paistu kirikla lähedal oli seesugune algupärane ilma aknata ehk kus uks oli ühtlasi aknaks, kuid see on juba lammutatud,» meenutab ta 1885. a. nähtud vana elamut.[53] 1907. a. suvel Saaremaal viibides pidas Kallas meeles ka Heikeli soovi ja otsis välja mitu vana rehielamut Heikelile ülevaatamiseks, «mere lähedusest, nii et veokulud ei oleks eriti suured».[54] Üritus jäi küll teostamata, kui Heikel 1909. a. Helsingis Seurasaari vabaõhumuuseumi rajamisega toime tuli, kuid see tõi vabaõhumuuseumi mõtte juba varakult Eesti Rahva Muuseumiga seotud ringkondadesse, kus see muuseumi algaastatel tõsiselt päevakorrale kerkis.[55]

Neil muuseumi algaastail pöördub O. Kallas tihtipeale Heikeli poole nõu või kaasabi saamiseks. Kord pärib ta temalt, kas oleks mõtet koguda tavalisi fotosid eesti inimestest antropoloogiliste või etnograafiliste dokumentidena.[56] Kord teatab soovist hakata Heikeli ja Sireliuse uurimusile tuginedes eesti ehitiste ja külade kohta materjali koguma ning palub Yriö Blomstedti raamatut karjala ehitiste kohta, mille Heikel ka kohe saadab.[57] Kord soovib ta saada Heikelilt Eestis tehtud fotosid, ja peagi saabub 29 fotot.[58] Jne.

Nii arenes Eesti Rahva Muuseumi tegevus noil aegadel eeskätt soome eeskujusid silmas pidades. Heikeli tööle ja kaasabile kuulus sealjuures nii muuseumi ettevalmistamisel kui ka selle tegevuse esialgsel suunamisel oluline koht. Heikeli mõju ja tähtsus eesti teadusloos ei ole küll kaugeltki nii suur kui näiteks Kaarle Krohnil, kes oligi hoopis teist formaati teadlane, kuid see mõju on vaieldamatult olemas ja sellest ei saa mööda minna. Olulist osa mängis siin tõsiste sõprussidemete kujunemine eeskätt Jakob Hurda ja Oskar Kaldaga. Kirjavahetuses on säilinud nende suhetest ju vaid vähesed katked. Me ei tea nende isiklike kokkupuudete ja jutuajamiste lähemat sisu, kuid et seal teaduse probleemid ja praktilised küsimused olid tähtsal kohal, selles pole põhjust kahelda.

---

[48] J. Bergmann A. O. Heikelile 1909 (vrd. viide 6).

[49] J. B[ergmann]+Kr. R[aud], Dr. Axel O. Heikel: «Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien». «Postimees» 18. XI 1909, nr. 265. Vrd. J. Bergmann A. O. Heikelile 22. XI/5. XII 1909.

[50] O. Kallas A. O. Heikelile 15/28. V 1909.

[51] K. Raud, Tükike Soome sõidust. «Postimees» 3. VI 1909, nr. 120.

[52] O. Kallas A. O. Heikelile 15/28. V 1910.

[53] A. O. Heikel O. Kaldale 21. IX 1906.

[54] O. Kallas A. O. Heikelile 21. VII 1907.

[55] J. Linnus, Vabaõhumuuseumi rajamise kavatsusi Eestis. Rmt.: Suitsutare. Tallinn, 1976, lk. 41—43.

[56] O. Kallas A. O. Heikelile 8/21. XI 1911.

[57] O. Kallas A. O. Heikelile 17/30. III 1912.

[58] O. Kallas A. O. Heikelile 24. IV/7. V. 30. IV ja 24. VIII 1912.

Eesti etnograafide mured

Viimastel aastakümnetel on etnograafia kui teaduse autoriteet rahvusvahelises ulatuses tõusnud. Etnograafia uurimisvaldkond on laienenud (lisaks vanale talurahvaühiskonnale uuritakse linna- ja kaasaegset ühiskonda), uurimismetoodika on kujunenud kindlamaks. Järjest süveneb ja laieneb etnograafide rahvusvaheline koostöö (Euroopa etnoloogia atlasele teevad kaastööd ka eesti etnograafid). On asutatud terve rida uusi rahvusvahelisi etnograafilisi ajakirju. Üha suureneb vabaõhumuuseumide arv.

Nõukogude etnograafia on oma arengus ajaga jõudsalt kaasa läinud. Hea ülevaate NSV Liidu etnograafia arengusuundadest annab J. Bromlei raamat «Этнос и этнография» (Moskva, 1973). Etnograafilist uurimistööd organiseerivad meil enamasti vastavate teadusasutuste etnograafiasektorid või koguni spetsiaalsed instituudid. Nii on Kiievis Ukraina TA Kunstiteaduse, Folkloori ja Etnograafia Instituut, Minskis Valgevene TA Kunstiteaduse, Etnograafia ja Folkloori Instituut, Jerevanis Armeenia TA Arheoloogia ja Etnograafia Instituut, Tbilisis Gruusia TA Ajaloo, Arheoloogia ja Etnograafia Instituut, Alma-Atas Kasahhi TA Ajaloo, Arheoloogia ja Etnograafia Instituut. Lätis ja Leedus töötavad TA etnograafiasektorid juba 1950-ndaist aastaist peale. NSV Liidu TA Etnograafia Instituut asub Moskvas ja Leningradis.

Niisugusel foonil torkab üha rohkem silma eesti nõukogude etnograafia arengu aeglustumine ja koguni tema autoriteedi teatav langus.

Eelmisel kümnendivahetusel tegid J. Selirand ja A. Viires ajakirjanduses kokkuvõtteid etnograafide tööst ning rääkisid tulevikuplaanidest («Sirp ja Vasar» 26. IX 1969, «Noorte Hääl» 29. I 1970). Kümme aastat hiljem oldi aga ENSV TA Ajaloo Instituudi etnograafide koosolekul sunnitud nentima kurba fakti, et oluliselt on vähe muutunud. Etnograafide endi hinnang oli niisiis enesekriitiline, kuigi ei saa öelda, et tehtud oleks liiga vähe. Kümne aastaga on ilmunud üsna palju artikleid, rida monograafiaid ja kogumikke, on kaitstud kolm kandidaadiväitekirja (E. Mäsak, H. Puss, G. Troska) ja esimene doktoriväitekiri (A. Viires). Etnograafilisel teemal on end kunstiteaduste doktoriks väidelnud K. Tihase. Regulaarselt ilmub Etnograafiamuuseumi aastaraamat, on välja antud 2. ja 3. osa «Eesti nõukogude etnograafia bibliograafiat» (1974, 1977, 1. osa ilmus 1967), mis on ainus nõukogude ajal avaldatud teaduslik bibliograafia ajalooteaduste alal.

Rohkem võiks aga olla üldistavaid ja teoreetilisi käsitlusi, vähe on uuritud etnogeneesi probleeme ja kaasaega, ikka on kõrvale jäänud mitmed olulised probleemid etnograafia ja folkloristika piirimail, puudulik on uurimisteemade koordineerimine ja ka planeerimine, puudub oma teoreetiline keskus.

Milles on siis asi? Põhjusi on õige mitmesuguseid. Tundub, et suhtumises etnograafiasse on toimunud mingi arusaamatu nihe: eesti rahvakultuuri uurimist ei peeta enam aktuaalseks ülesandeks, selle tähtsust on hakatud koguni alahindama, millest johtuvalt on ka etnograafia üldjuhtimine hooletusse jäänud.

NLKP Keskkomitee otsuses «Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parendamisest» on sõnastatud ülesanded, mis puudutavad otseselt ka rahvakultuuri uurijaid. Üks lõik selles otsuses kõlab järgmiselt: «Kasvatada kõigis nõukogude inimestes uhkust sotsialistliku isamaa üle, NSV Liidu rahvaste vääramatut vennalikku sõprust, lugupidamist rahvusliku väärikuse ja rahvusliku kultuuri vastu ning leppimatut suhtumist natsionalismi mis tahes ilmingutesse.»

Lugupidamine rahvusliku väärikuse ja rahvusliku kultuuri vastu on ju patriotismi üks tingimusi. Selle kasvatamine on aktuaalne ülesanne. Tarvitseb vaid sirvida viimaste aastate ajalehti, mõtiskleda kas või maast ja maakodust («Sirp ja Vasar»). Artiklis «Ühest vana kultuuriga rahvast» («Sirp ja Vasar» 5. I 1979) põhjendab J. Peegel oma sõnavõttu nii: «On tahetud öelda, et meil on oma minevikule tuginedes õigus öelda: oleme vana kultuuriga rahvas, kes peab tundma teadlikku vastutust tänapäeva ees. [— — —] On tahetud öelda seda, et minevik kohustab meid eneseteadlikumalt ja innuga arendama seda kultuuri, milles elame. [— — —] Täis lihapottide ääres võib tõepoolest tukkuma jääda, kui kollektiivses teadvuses pole respekti iseenese vastu.» Selle ja ühe teise samasisulise arvamuse kohta kuulsin kord öeldavat, et see on vaid nostalgiline vingumine. Aga küllap NLKP Keskkomitee otsuse vastavad read tõendavad kujukalt, et patriotism ja respekt oma rahva kultuuri vastu algab just sealt, millele viitavad oma kirjutistes J.

Peegel, E. Nirk, L. Aasalo ja mitmed teised.

Ning peab ütlema, et etnograafidel on selles osas oma kindlad ülesanded. Üha laienev linnastumine ja tööstuse areng tingib vana, traditsioonilise talupojakultuuri kiiret kadumist. See on üsna keeruline, tänapäevaga tihtilugu kummalistesse seostesse sattuv ja isegi valuline protsess. Pole vist tarvis erilisi uurimusi, et tõestada, kuivõrd tugevasti mõjutavad ja kujundavad, sageli meist endist sõltumata, minevikutraditsioonid meie tänapäeva (etnograafilisest aspektist näiteks rahvuslikke ja üldkultuurilisi orientatsioone, käitumist, kodukultuuri, toitu jne.). Kuigi etniline spetsiifika materiaalses kultuuris märgatavalt väheneb, säilib see vaimses kultuuris. Kui see vaimses kultuuris avaldubki väliselt nõrgalt (kaob näiteks traditsiooniline kombestik), siis on see varjul inimese mõttemaailmas rahvusliku iseteadvuse, tõekspidamiste, eelarvamuste, sümpaatiate ja antipaatiate näol ning etnograafil tuleks neid uurida. Siin leiame nii positiivseid kui ka negatiivseid, taunimist ja väljarookimist vajavaid nähtusi. Neist mitte hoolida oleks äärmiselt lühinägelik ja lihtsustav suhtumine tegelikkusesse. Paraku peab kahetsusega nentima, et just selles ideoloogiatöö tähtsas ja erilist taktitunnet vajavas sfääris valitseb meil tihtilugu imelik seisukohatus ja ükskõiksus, isegi kartus tegelda parasjagu tülikate rahvuskultuuri etniliste valdkondadega. Ometi, õigusega aktsentueerides ühiskonnateadlaste tähelepanu kaasaja uurimisele, unustatakse tihti, et ka mineviku kultuuripärandi jooksev uurimine ja marksistliku ajalooteaduse positsioonilt lähtuv hindamine on ideoloogiatöö lahutamatu osa.

On üldtuntud fakt, et ühiskonna ja kultuuri arengu teataval tasemel ja teatavates tingimustes hakatakse vana, traditsioonilise talupojakultuuri elemente viljelema ning alal hoidma, isegi edasi arendama täiesti teadlikult (näit. rahvalooming taidluses, rahvariided, etnograafiline suund tarbekunstis või arhitektuuris jne.). Mida rohkem kaovad endised etnilised jooned rahva igapäevasest olmekultuurist, seda tungivamaks muutub vajadus fikseerida ja lahti mõtestada traditsioonilise rahvakultuuri kõiki avaldusi. Sotsiaalne tellimus seda laadi uurimuste järele on ilmne. Katsuge osta mõnda raamatut eesti rahvariiete ja rahvakunsti, talurahvaarhitektuuri, eesti pulmade, rahvakalendri või rahvustoitude kohta!

Niisiis ühelt poolt peavad etnograafid tegelema kaduva, kuid inimesi ikka ja jälle huvitava talupojakultuuri fikseerimisega. Teiselt poolt peavad nad seda materjali teaduslikult läbi töötama, sest nüüdisaja kultuurilisi ja ideoloogilisi nõudmisi toormaterjaliga rahuldada lihtsalt ei tohi. Aeg on etnograafidele lisanud kolmandagi funktsiooni: nad on kohustatud jälgima taas kasutatava etnograafilise materjali ehtsust ja õigsust, vastavust traditsioonidele. Jõudumööda on eesti etnograafide väikesearvuline pere neid ülesandeid täitnudki, kuid pidevalt kuuleb etteheiteid, et etnograafid ei pidavat olema alati oma ülesannete kõrgusel, et uurimuste temaatika ei vasta nõuetele, et nad eelistavad tuhnida minevikutolmus ega uuri entusiastlikult kaasaega, et nad pakuvad avaldamiseks liialt palju minevikku käsitlevaid ja seda isegi ilustavaid kirjutisi, albumeid jne. Vastuseks meenuvad J. Kahki sõnad: «Meil, marksistlikel ajaloolastel, on küllaltki palju teha, et ühiskonna ajalugu muutuks veel rohkem rahva ajalooks. Me räägime oma üldkäsitlustes üsna hästi ja veenvalt töötava rahva olukorrast ja võitlusest rõhumise vastu. Kuid miks ei räägi me konkreetselt, huvitavalt ja emotsionaalselt rahva igapäevasest elust — sellest, kuidas elati, mida söödi ja millest unistati? [— — —] Miks teame nii palju neist, kes raamatuid kirjutasid, ja nii vähe neist, kes neid raamatuid lugesid ja mida nad selle juures mõtlesid?» («Sirp ja Vasar» 22. VI 1973.)

Kuid ka nüüdisaegses elus, olmes ja kultuuris on rohkesti etnograafide tähelepanu vajavaid probleeme. Näiteks milles väljendub tänapäeval see «tabamatu» etniline spetsiifika. Suurt huvi pakub tänapäeva kombestik, perekond, rahvakultuuri ja taidluse roll igapäevases elus, vaba aja veetmine jne. Paraku peame konstateerima eesti etnograafia mahajäämust selles osas. 1966. a. ilmunud «Võru rajooni kogumikuga» (Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI) kaasaja etnograafiline uurimine õieti katkeski. Mujal NSV Liidus kui ka välismaal on kaasaja uurimine edenenud jõudsamalt. On laienenud teemade ring, on tekkinud uued suunad, tõusnud uurimuste tase ja — mis peamine — on välja kujunenud vastava ettevalmistusega uurijate kaader (mida meil pole).

Eestis piirdub kaasaja etnograafiline uurimine enamasti juhukirjutistega. E. Richteri setude integratsiooni ja Tallinna segarahvuselisi perekondi käsitlevad uurimused Ajaloo Instituudis ja Etnograafiamuuseumi poolt alustatud välitööd Viljandi rajoonis üldist pilti siiski veel oluliselt ei muuda. Kaasaja etnograafiliseks uurimiseks on tarvis plaanipärasemat ja laiahaardelisemat tööd ning eriettevalmistusega uurijaid.

Eesti nõukogude etnograafia teatav mahajäämus on seletatav eeskätt organisatsioonilise ja materiaalse olukorraga. Uurimistöid juhtiv ja koordineeriv organ praegu Eesti NSV-s puudub. Meil on kaks puhtalt etnograafiale spetsialiseerunud asutust: Etnograafiamuuseum Tartus ja Vabaõhumuuseum Tallinnas. Mõlemad kuuluvad Kultuuriministeeriumi süsteemi ning on seega eelkõige kultuurhariduslikud asutused. TA Ajaloo Instituudis töö-

tab 7-liikmeline etnograafide rühm, kes on ühendatud kultuuriuurijatega kultuuriloo ja etnograafia sektorisse. On selge, et puhtteaduslikku tööd saavad teha vaid Ajaloo Instituudi etnograafid. Just neilt oodataksegi organisatoorset ja koordineerivat tööd kogu eesti etnograafia osas. Praktiliselt on see aga võimatu, sest pole ju isegi etnograafia sektorit! On ainult rühm, ja sellegi sisuline juhtimine toimub tegelikult kollegiaalsetel alustel. Mõistagi puudub Ajaloo Instituudi etnograafidel igasugune stiimul tervet vabariiki hõlmavaks tülikaks organisatoorseks tööks. 1977. a. eksisteeris iseseisev sektor pool aastat, kuid seejärel ta likvideeriti, sest sektorijuhataja kohale ei leitud sobivat kandidaati. Ometi oli nimetatud kohale kandideerinud A. Viires selleks ajaks sisuliselt lõpetanud oma doktoritöö ja on praegu ainuke etnograafiadoktor terves Baltikumis.

Kiitust pälvivalt algatusvõimeline on etnograafide organiseerimisel olnud Etnograafiamuuseum, kus teadusdirektori J. Linnuse eestvedamisel on korraldatud etnograafide sügiskoole (seni kaks) ja nn. teadusepäevi (seni 11), kus igal kevadel leiavad aset teaduslikud konverentsid, mis sisuliselt on juba ammu muutunud üleliidulise tasemega üritusteks. Kuid muuseumi võimalused on piiratud (ta kuulub ju kultuurharidustöö süsteemi!), sest muuseumitööl on oma spetsiifika, pealegi kannatab ta kvalifitseeritud kaadri nappuse ja voolavuse all.

Kümme aastat tagasi kirjutati rahvakultuuri uurimise organiseerimisest hoopis uue uurimisasutuse kaudu. Juttu oli nimelt Rahvakultuuri Ajaloo Instituudist, mida omal ajal soovitas H. Moora ja mis pidi koondama ühte arheoloogе, etnograafe ning folkloriste. Instituut pidi loodama Teaduste Akadeemia juurde 1972. a. (vt. ka tolleaegse ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretäri E. Pälli sõnavõttu «Edasis» 31. VII 1969). Idee oli ahvatlev ja paljutõotav. Miks see maha maeti? Ukrainas, Valgevenes, Armeenias, Gruusias ja Kasahstanis on sellised instituudid juba olemas. Realistlikult mõeldes tuleks esialgu taotleda siiski etnograafiasektori taastamist ja väljaarendamist TA Ajaloo Instituudis.

Ei usu, et me saaksime etnograafia koordineerimist organiseerida vastava vabariikliku koordineerimisnõukogu loomise teel. Ühiskondlikel alustel töötav nõukogu probleemi printsipiaalselt ei lahenda.

Üheks etnograafide tööd segavaks teguriks võiks nimetada veel mingeid üldise konjunktuuri mõjusid. Mis peab näiteks mõtlema kutseline etnograaf, kui kirjastused aeg-ajalt keelduvad vastu võtmast ükskõik missugust etnograafiaalast käsikirja? Paar aastat tagasi oli nii, selgituseks öeldi vahel häbelikult, et nüüd «pole õige aeg». Miks pole õige aeg? Nüüd olevat olukord taas soodsam. Miks? Kummaline. Kes siis veel kui mitte ühiskonnateadlane-etnograaf peab teadma, miks tema töötulemused osutuvad aeg-ajalt «tarbetuks». Publitseerimisküsimus on üldse väga valus. Kui suuremaid uurimusi pikapeale veel õnnestubki (nimelt õnnestub!) trükki suruda, siis lühiuurimuste avaldamisega on lugu üsna täbar. On ju ometi selge, et teaduslikku tööd ei saa planeerida, lootes juhuslikele avaldamisvõimalustele. Regulaarselt ilmub (ja on NSV Liidus ainulaadne) vaid Etnograafiamuuseumi aastaraamat. Kuid sellegi mahtu on viimastel aastatel tunduvalt kärbitud ja iga köite valmimiskiirus (kirjastuses) on vähemalt kolm aastat.

Omaette võiks rääkida ENSV Riiklikust Etnograafiamuuseumist. Üldtunnustatud arvamus on, et muuseum kuulub NSV Liidu parimate selletaoliste asutuste hulka, on teistele omamoodi etaloniks. Kuid samal ajal ei saa suure autoriteediga ja teadusliku ning kultuurilise tähtsusega muuseum täita oma üht olulisemat funktsiooni, sest tal puudub ekspositsioonipind! Fondidesse kogutud tohutud kultuurivarad on rahvale kättesaamatud. Näib, et puhtteadusliku profiiliga Etnograafiamuuseumi üleviimine 1963. a. TA süsteemist Kultuuriministeeriumi alluvusse oli viga. See on etnograafia koordineeritud arengule ning muuseumile endale ainult kahjuks tulnud.

Eesti etnograafid tunnetavad väga hästi, et uurimisobiekt — rahvas ja tema kultuur — on pidevas muutumises ja vastavalt sellele peavad ka nemad muutma oma uuringute suunitlust ning iseloomu. Keegi ei kahtlegi, et uurimisobiektiks peab olema ka tänapäeva inimene. Kuid ideaaliks peaks olema, et meil oleks nii traditsioonilise etnograafia viljelejaid kui ka nüüdisaja rahvakultuuri ja etniliste suhete uurijaid. Juba inimeste loomulik huvi etnilise kultuuripärandi vastu ja ka nende puhtpraktiline vajadus selle tundmise järele eeldab, et teatav hulk etnograafe peab tegelema läinud aegade kultuuripärandi uurimise ja publitseerimisega. Narr küll, kuid Eestis, kus tuhanded inimesed hangivad endile ja kannavad näiteks laulupidudel rahvariideid, pole praegu rahvariideid uurivat etnograafi! Töötõu nappuse ja sageli ka ebaotstarbeka rakendamise tõttu on eesti etnograafias uurimata paljud olulised lõigud. Tööpõld on igatahes ääretult lai.

Kuid et oma erialaprobleemides tänapäeva nõuete tasemel püsida, selleks on esmatähtis, et lahendataks etnograafilise uurimistöö organisatsioonilised küsimused, nii nagu need on lahendatud teistes liiduvabariikides.

IGOR TÕNURIST

KAKS DEBÜÜTI: LAULUMEES JA TEMBUPOISS

Ike Volkov. Sügis äärelinna teatris. Luuletusi 1970—1976. ««Loomingu» Raamatukogu» nr. 39. Kirjastus «Perioodika», Tallinn, 1979. 38 lk. Hind 10 kop. — Villu Kangur. Tuut-tuut-tuut-tullakse. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1979. 62 lk. Hind 15 kop.

Pärast Jüri Üdi komeedi ilmumist eesti luuletaevasse on talle järgnenud debütantides tihti püütud aimata sama laeva mehi: aatekaaslasi, mantlipärijaid. Nii oli see Jaak Jõerüüdiga — küsiti, kas Robinson (Üdi) on saanud endale Reede (Jõerüüdi)?, Doris Karevaga (kas nais-Üdi?), Villu Kanguriga (?). Nüüd tuleb Ike Volkov ja tundub teiste jõuetust vähemalt ühe kandi pealt ületavat: temas on varase Üdi rahvamehepoolust («Amortrio»-aegset), meie omakandipoisi ladusat, veidi mõru, veidi mõnusat, pisut nostalgilist, pisut tõgavat, irriteerivatki, kuid üldiselt hõlpsasti taibatavat lauluveeretamist. Temas on seda rohkemgi kui Üdis ja see on tema trump ning õnnetus ühtaegu. Sest laul jõuab kergemini hulkadeni, on seeditavam ja tagab vähemalt hetkemenu, kuid tema ulatuvus igavikuilma, mille tabamine on luule pärusmaa, on riivavam, mööduvam, katkendlik. Sellega on ka mõistetav, miks Ike Volkov peaaegu kunagi Jüri Üdi irratsionaalsemate, igavikulisemate poolusteni ei küüni, ehkki seda püüdleb.

Nüüd, kui Jüri Üdi ise täielikult on teistesse tähesüsteemidesse kaugenenud, jättes end esindama märksa mõõdukama ja tõsimeelsema Juhan Viidingu, on Ike Volkovi lavaletulek mingis mõttes õigeaegne ja õigustatudki. Sest igas keelkonnas peab luuleuuendajate, suurmeeste ja geeniuste kõrval olema ka varem kätteleitu, juba olemasoleva luule võimaluste elushoidjaid, säilitajaid ning arendajaid, detailide lihvijaid, neid, kes hoiavad söed hõõgvel. Nende luuletamisimpulsid ja -ajendid on nõrgemad, ainevald ahtam, jäljendusmomendid jälgitavamad, kuid nende tegevus pole üldsegi taunitav, nagu me oma estetilises kammitsetuses tihtilugu arvame. Nende olemasolu eesmärk on lihtsalt teine. Nad on ajalikumad, nende nimed upuvad kergemini mäletamatusse, kuid nad on üks luule arengu tagatisi ja ka üks luule ning lugejate vahelise tagasiside võimalusi.

Ike Volkov on mitmetahuline kultuuritegelane: arhitekt, pillimees, luuletaja. Aga nii arhitektuuriarutlustes kui ka värssides lööb tal välja pillimehe veri, spontaanselt reageeriv, vahetult interpreteeriv. Luules on ta ju talitsetum, detaililt argisem, kuid teda valitseb ikka tung avalikustuda, ennast publikule demonstreerida, avada talle oma tundmused elu kohta «linnakeses Tallinna lähedalt», mängida vaatajate-lugejate massitunnetel. See mängumehevaim seobki teda Üdiga ja püsib ta luuletuste tagamaadel. Ta võib võtta mis tahes pilli ja sellel mängida, kuid alati ei sobi tema valitud aines just sellele pillile ja siit tuleneb enamik tajutavaid ebakõlasid tema värsside sisu ja vormi vahel. Vahel püüab ta kitarriga orelit imiteerida, teisal jälle külasimmani meeleolus metafüüsilist teemat mängida. Ja küllap siin on ka põhjus, miks ta alati ei püsi luuletuse algul valitud häälestuses, vaid käänab mõnikord teema arenduse järsku hoopis teise tonaalsusse (eriti käib see metafüüsilise algusega ning olmelise lõpuga luuletuste nagu «Lumi oli tulekul....», «Su käsi oli viimne, mida tundsin....» jt. kohta). Mõnel täiusehetkel on ta aga ihu ja hingega asja juures ning siis õnnestub tal kõik, kuid nii mõnigi kord on talle laul tähtsam kui luuletus, rida tähtsam kui tervik. Laulu hoiab koos rütm, muusika, sõnadevälisus, luulet aga sõnade kokkukõlamise täpsus. Luule on sõnakunst. Ja ka mõtte või tunde alleshoidmise kunst, sest siin peab algus ja keskpaik ja lõpp sedasama arendama ja tähendama. Laulul on õigus hajusam olla. Siit tulenevad mitmed Ike Volkovi tühiread ja -kõlksutamised, risusõnade (*vist*, *vast*, *aga*) rohkus. Ka tühiluuletused. Tema värssides on palju juhuslikkust, seetõttu on ka kogumiku luuletuste tase suhteliselt kõikuv.

Seda, millest Ike Volkov peaasjalikult laulab, võiks nimetada kodutundlikkuseks, argielutundlikkuseks. Tema hingekeeli on eriti valusalt puudutanud päevast päeva korduv, püsitu rähklemine ja rabelemine, kandumine päevapuhanguis siia-sinna, rannata, sadamata, koduta olek. Talle on kodu püha pide, mis ei lase inimest jäädavalt maailmatuultesse ekslema, mis seob ja kaitseb, mis loob elamise eesmärgi, kuigi ka seal sees pole üksaina

õndsust. Paljud Ike Volkovi luuletused räägivad kodutusest, oravarattatundest. See tundmus algab kohe avaluuletusest: «lapsed jäeti ilma hooleks / nii nad suureks said»; kostab välja valusatest tõdemustest: «Aga kui ei ole olnud / koduaknatuld // seisan vaatan pimedikku», «poisid ritta kodu poole / kodu polegi», mitmetest emanägemustest («Kui mitut masti mehi käis tast üle....», «Kui põleb lamp ja kardin kõigub tuules....», «Emale»); püüdest taas olla laps, sest täiskasvanulikkus heidutab: «need võõrad mõtted tegid minust mehe / nüüd nende abil lapseks saama pean»; mõõdalibisevast armastusest («Üksainus ohe öös ja kõik saab läbi....») ja päädib luuletuses «Lepatriinu lenda ära». Ike Volkovi mask meid siin ei peta: veiderdaja koore all on tundlik nahk. See pisiasjade paljuse ning mingist olulisest ilmajäetuse tunne, kõige näha oleva kaine ülepakutus paneb ta irooniliselt nentima: «hingele on vaja raami / eramaja Sauele / tuhat pisiasja teevad / elu sisukaks». Tema luulest kandub meieni pideme (kodutunde) kaotsiminek ning selle otsing. Võrreldes näiteks Hando Runneli koduja argiluulega, mis kasvab muretsemiseks oma maa ja rahva käekäigu üle, on see mure argipäevakitsam, kuid tema tähendus meile, kaasaegseile, polegi ehk pisem, sest ilmselt on mõndagi meie urbaniseerunud elus, mis kõigile mugavustele vastukaaluks loob hingelist ebalust, stressi. Ja selle viimase ilminguid — ebaõdusust, jooksmist seal, kus käimisest piisaks («Jooksjatel on oma mured....», «Pime on akende taga....»), — luulendabki Ike Volkov. See on koduhõllanduse, pleekinud lambivarjude, polikliinikujärjekordade, suletud uste, avatud pluuside, endasse umbunud tunnete maailm, kuhu me sisse vaadata saame, kui julgeme. Ja olgugi see luule kujundeilt kulunum, ebatäpsem ja hajusam, ikka leidub siin ka piisake kosutavat ja meeli virgutavat, olgu see «Üksainus ohe öös ja kõik saab läbi....» või «Tuleb olla hästi vaikselt....», «Meil on tasuta arstiabi» või «Murenend sammaste vahel....» jt.

Kui Ike Volkovi luule teostumiskitsikustest siiski väljapääsu leides lõpuks oma tsentri ümber (kodutunne ja selle otsing) ühtseks tervikuks koondub, siis Villu Kanguri puhul seda tunnet ei teki. Tema luuletused mängivad enamjaolt omaette, üksi. Tunne, mis neid sarnastab — kõike valdav pila —, pole oma totaalsusest hoolimata luule koospidaja. Nii mureneb see luule paljudeks pisikesteks nööklöökideks allapoole vööd, üht terviklikku ja vägevat hoopi andmata. Peale selle on siin kapaga nurgatagust kihistamist, ihitamist, mingit iselaadset lava(taguse)naeru, näivehtsat, tegelikvõltsi. Võib juhtuda, et selle kõhistamise sisse kaob ka autori tõeline valu, südamemure, vaev ja raev. Luulepoiss näib luulet ja luuletamist ebatõsiselt võtvat, see tundub talle olevat vaid õpside õrritamise ning muidutembutamise vahend. Tema võimekus, mis siit-sealt vilksatab, jääb sageli tulemuseta ning meie ette kerkib tihke kõverpeeglitest sein, millelt peegeldunu tähendust tundub peaaegu võimatu märgata. Kõik võib ju naljakas ja emotsionaalnegi olla, võib hetkeks kaasa kiskuda, kuid luule näib nõudvat enamat. Ain Kaalepi hinnangu kohaselt tuleks umbes viiendik koolilastest tõsisema luuleseadmisega toime, nii et kas siingi on tegu vaid tahtmatusega endale teistsuguseid sihte seada?

Võib-olla on see põlvkondade erinevusest tingitud või vahest avaldub siin 1970-ndate aastate vaimsus, aga sellist, ühelt poolt agressiivset ja rämedat ning teiselt poolt eneseõigustuslikku, enesekaitselist luuledebüüti pole meil ammugi olnud. Üheaegselt enda unikaalsuse deklaratsioon, iseenda ületähtsustamine (luuletustes «Loojale», «Ühed on mu sugulased....», «Nii nagu on kõik....», «Masohhistlik», «Tuli näkku loopis kinnast ....») ja iseenda etteplaasterdamine, oma teo pisendamine, luuleloo väiksustamine («ses võikas vaikuses suu sõnu saeb kui latti / suu sõnu saeb kuid sünnitab vaid tatti», «aga sa jääd suletuks / mina mittesuutjaks», «mina — jah mõistagi mina jään samaks / maailma silmis veel madalamaks», niisamuti luuletus «Perspektiiv») loovad autorist veidra ettetarga mulje, kes kriitika kiidud-laidud ette ära arvab ja pareerib. Nii et ühelt poolt suur iseteadvus, teiste arvamuste eiramine, teiselt poolt aga ülietteavaatlikkus — sellises kasukas hiilib meie keskele Villu Kanguri luulemina. Ja veel üks asi, mis näitab pigem koolipoisilikkust kui elukogemust: selle luule kaudütlemiste rohkus, objektide varjamine asesõnade taha, kusjuures need asesõnad on otsekui salasõnad asjade kohta, mida otse nimetada ei tohi, mis on tabud: ütled välja, ja sind tabab rabandus või mürgitatud nool või eluaegne kokutamine. Samal ajal aga autor eeldab, et lugeja ikkagi taipab, millest on jutt. Sihilik, anekdoodilaadne salatsemine koos eputleva ütlemisega (*sõrmuksed*, *kannuksed* jmt.) loob luuletuste atmosfääri. Kõik need *kes*-id, *keegi*-d, *see*-d, *miski*-d, *midagi*-d, *TOO*-d on otsekui loorid, mis varjavad sisutust ja tagavad paljutähenduslikkust, nagu ka epateerimine peksu, tapmiste ja o-vihmaga ning pidev aplauside väljalunimine (luuletuses «Kes nii» praktiliselt iga rea järel) lahenduse ootel, mis aga jääbki õhku. Vahel tundub, et siin on tegu poplaululiku jauramisega, kus kõik iseenesest siiras ja selge ühte kämpu käkerdatakse, kus iga rida naiivselt silma pilgutab ja kiiva kisub, kus ehmatamine mõne maotusega on norm ning igasugune mõtlemisvõime on välistatud.

Luuleks ei piisa osavast sõnadega manipuleerimisest, üldtuntud stampide sisse-

konstrueerimisest, siin peab miski eluline luuletajat ihulähedaselt puutuma, valu tegema. Nii jäävadki Villu Kanguri pikemad lood tihti hajusaks, tema impulsist piisab ainult mõneks salmiks («Elu ilus elu vaba», kus vaid teine, kolmas ja neljas salm omavahel koonduvad, «Sinule suvest» stampi kiskuv lõpp jm.). Üleüldiselt valitseb mingi sihitu trots ja kius: mina teen nimme teisiti, mina olen nimelt mürgeldaja ja huligaan. Kui asi siiski tegelikuks läheb, siis poetakse pakku («tuut-tuut-tuut-tullakse / läen alla mullakse / veel enne sõdu»). Villu Kangur on seega ennemini üleskihutaja ja provokaator kui löömamees või kismapoiss.

Villu Kangur tavatseb kõike tõsiselt võetavat kähku veiderdavaks naljaks käänata või tühisõnamänguga ära katkestada, näiteks «Achilleuse kannatusse» põikav «lummuste luminestseerivat ladu-vust(?)» või runnellikult algava «Kuulu jutu» anekdoodiks maandamine. Seal, kus autori mängumaaks on klassikalisemad, selgust nõudvamad mallid («Eluline», «Ringmäng», «Kuhu sa kullake kullina kipud....»), on tulemuseks luule, mitte selle väänd- või varikujud. Siit paistab silma ka Villu Kanguri tõeline luulevõimekus, mis on aga vähe rakendamist leidnud. Sõnastamiskergus, riimide leidmise hõlp, kullipilk — kõik see on paljalt anekdootlikkuse teenistuses, on nagu ise anekdoot või vähemalt ande pillamine. Autor on noor ning seega jääb lootus, et see lihtsalt tuisumeelne isepäitsemine ja trallamine kord millekski tõelisemaks saab ning et tema tulevaste luuletuste pähklikoori katki praksutades leiab sealt seest rohkem (hulga rohkem) tuumi kui praegu.

Julius Ürt

MARDU JA MEIE

Jüri Tuulik. Vares. ««Loomingu» Raamatukogu» nr. 49—51. Kirjastus «Perioodika», Tallinn, 1979. 128 lk. Hind 30 kop.

See, mis Jüri Tuuliku «Varesest» on juba kirjutatud või avalikkuse ees kõneldud, võib jälle kord kinnitada, kui erinevalt saab ühtsama teost lugeda, vastu võtta ja lahti mõtestada. Suhtumist määravaks teguriks on olnud see, mida keegi kirjanduses (ja ehk eluski) oluliseks peab, kui mitte rääkida ilmsest mõõdalugemisest. Vaevalt tohiksime ühte tüüpi hindajaid pidada teistest eelistatumateks, kuid et sajandilõpu ratsionaalne vaim näib üldiselt toetavat neid, kes «Vareses» ainult «sentimentaalsevõitu linnulugu» näevad, siis tuleks nimelt rõhutada selle teose väärtust inimsuse hoidjana. Seda enam et juba praegu tänatakse avalikult neid erakordseid inimesi ja ametimehi, kes on tõelise imena ilmutanud arusaamist, mõistmist ning vastutulelikkust oma kaaskodanike suhtes.

Kornei Tšukovski on kirjutanud lastekirjanduse kohta, et viimase ülesandeks on äratada «võimet kaasa elada, kaasa kannatada ja kaasa rõõmustada». Tšukovski arvates pole inimene ilma selleta enam inimene. Kas võib kirjandus üldse sellest ülesandest mööda vaadata? Vaevalt küll, usutavasti kuulub see igasuguse kirjanduse ülesannete hulka igal ajastul. Kõrge intellektuaalne tase üksi pole kunagi olnud humaansuse tagatiseks.

J. Tuuliku «Vares» pole mingi linnulugu, kuigi linnul on selles loos oma ja küllalt oluline osa. Lind võimendab inimese ja looduse ning inimese-inimese suhteid, seob ja vastandab, kõrvutab ja karikeerib. Nii on see juba proloogis enne eesriide avanemist. Kirjutades varestest, nende armastusest ja kodust selle hävitamiseni, kirjutab kirjanik ka inimesest endast — tema julmusest ja kaitsetusest. Kogu järgnev lugu tõendab seda takka. Päästetud varesepoeg hukkub inimeste juures moraalselt (kaasa arvatud tema vareseloomus), niisamuti hukkub moraalne puhtus ja leppimatus inimestes endis. «Vares» on eelkõige Mardu raamat, lugu poisist, keda võiks pidada kompromissituse, aususe ja moraalse äraostmatuse sümboliks täiskasvanute maailma konventsionaalsuse kõrval.

Mardu valimine peategelaseks väljendab paremini kui miski muu kirjaniku ideelist taotlust. Mardu vastandub kõigele igapäevasele ja harjumuspärasele tema ümber — ta on erakordselt tundlik loomus, mõtiskleja, unistaja, fantaseerija. Niisugusel lapsel võiks olla eeldusi saada kunstiinimeseks. Mardu «lahtimõtestamine» Oidipuse kompleksiga on küll väga lihtne, aga küsitav, seda enam et see eeldus ise on Freudi õpetuses kõige vaieldavam ja kahtlasem. Mardu psühhiline situatsioon on igati mõistetav ja põhjendatav ka ilma kompleksideta. Pedagoogid ja psühholoogid, aga ka elu ise on tõestanud, et iga laps vajab normaalseks arenemiseks vanemate armastust (lastekodulastel ei kustu igatsus leida ema!), sealjuures ka selleks, et ise vastu armastada. Mardul on ainult ema, ja iga tõeline ema on teatava ajani poja naiseideaaliks, nii nagu tütrele on meheideaaliks isa. See on normaalne suhe, mille puudumine vihjab perekond-

liku situatsiooni hälbele. Võõra inimese ilmumine perekonda, olgugi poolikusse, tekitab lapses ohutunde, mida tegeliku elu järgi pole põhjust alusetuks pidada. Igal juhul ei kuulu ema hool ega tähelepanu enam ainult lapsele, ja seda tunnetab laps selgesti, enamasti ka reageerib mingil moel.

Kuid J. Tuulik ei keskendugi Mardu-Leemeti suhtele sellest aspektist. Poisi protesti peamist motiivi on korduvalt rõhutatud: Leemet on joodik. Räme ja kasimatu joodik, kes ei sobi tema puhta, karske ja kauni ema kõrvale, kelle nimigi tähenduslik — Luigi. Mõistkem siis Mardu ahastust, kui tema ideaal tuhmub. Kirjanik on selgesti näidanud Mardu emas toimuvat järeleandmist, muutumist tavalisuse poole (puutalgud, joomine, pruutkleidi hävitamine). Siitpeale pääseb Leemet majja. Kirjanik pole Luigit hukka mõistnud, vaid mõistnud. Bioloogiline programm sunnib naist elama normaalset naise-elu, ja kui selleks pole muid võimalusi, siis lepitakse lõpuks ka joodikuga. See on elu tragöödia. Mardu ei saagi seda veel mõista, temale on täiesti arusaamatu, miks oli emal vaja Leemetit, keda ta ju varem ometi põlgas.

Selles keerulises hingeolukorras tuleb vares. Varesepoeg, kelle Mardu päästab ja kes justkui sellepärast peaks olema päris Mardu oma — olend, keda armastada ja kellelt suurt vastuarmastust oodata. Paraku läheb kõik vastupidi: varesestki saab Leemeti sõber ja joomakaaslane. Ka tõesti päikseline mummi astub tehingutesse Leemetiga, kuigi ta soovib Mardule ainult head. Mardu jääb üksi ja kaotab vaimse tasakaalu.

On väga oluline tähele panna, et kõik Mardut ümbritsevad inimesed on tavalised inimesed, kelles on niihästi head kui halba. Neid kujutades pole autor sugugi tendentslik. Ka Leemetis on üksjagu meeldivaid jooni, ta on tubli töömees ja omast kohast südamlik inimene. Aga seda õnnetum tema lugu ongi — talle antakse joomine andeks. Kõik harjuvad, kõik lepivad sellega, et mees joob. Joodik pole mingi moraalne värdjas, ta on tavaline inimene meie seast, iga neljas, viies. Viin on muutunud elu lahutamatuks kaaslaseks, joove loomulikuks seisundiks, mida keegi enam pahakski ei pane. Uhked sõnad — mere poeg, mere poja poeg — saavad Leemeti suus pisut iroonilisegi varjundi. «Külatraagikus» jääb peategelase poeg sündimata, sest naine ei taha joodiku last. Abruka koolimaja on tühi — pole lapsi. Leemeti laps ehk sünnib, aga missugusena?

J. Tuulik on mõtet rahva tulevikust korduvalt lugeja teadvusse toonud, on sellest kõnelnud oma jutustustes, lühipalades ja estraadiprogrammideski. Kui lugeja-kuulaja on ainult nalja saanud ja naernud ning J. Tuulikut vaid irvhambaks pidanud, siis pole ta lihtsalt kirjanikku lõpuni mõistnud. Lugu Mardust kõneleb veelgi selgemat keelt. Mardu eetiliste väärtuste mõõt on teine kui tavalises elus. See kuulub ideaalsemasse maailma ja võiks samal ajal väga hästi olla ideaaliks meile kõigile. «Varest» võib pidada optimistlikuks niivõrd, kuivõrd kirjanik usub Mardut, kes jääb lõpuni kompromissituks.

«Varese» põhiprobleemiks võiks ehk pidada koguni inimväärikuse küsimust. Kes me oleme, kes võiksime olla? Mis meist saab? Kuidas suhtub inimene iseendasse kui osakesse loodusest? Kõneleme palju loodus- ja keskkonnakaitsest, aga tegelikult vajab kaitset juba inimene isegi — nii moraalses kui füüsilises mõttes. Nendesamade jõudude eest, mis ta ise on lahti päästnud. Vajab kaitset isegi väikeses Abrukas, kõnelemata teistest paikadest. Mingil määral võib ka kirjandus olla inimese enesekaitse, tema eetiliste väärtuste hoidja ja südametunnistus. Nagu ta seda on olnud sajandist sajandisse.

Reet Krusten

ROMAANI ASEAINE

Peeter Elbing. Asetäitja. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1979. 104 lk. Hind 50 kop.

Meie romaanivõistluste ajaloos on esile kerkinud ka mitmeid küsimärgilisi teoseid. Mõnegi omal ajal kiidetu suhtes oleme täna hoopis skeptilised, mõnigi aga vajaks alles täiendavat mõtestamist ja hinnangut. «Looduse» romaanivõistlus oli nimetuse poolest iseenesest natuke pretensioonitum kui nüüdne vabariiklik romaanivõistlus. Teose ja lugeja vahekorrale avaldab nii autoriteetne üritus omapoolset mõju. Sõelale jäänud teosed on väärtustatud pädeva kollektiivse hinnanguga, mis tingimata peab suunama lugeja eelsuhtumist raamatu ostmisel ja avamisel. Eriti soodsalt peaks see mõjuma debüütteoste levikule. Lugejaga kontakti tihendades saavad romaanivõistluse otsused teataval määral suunata lugeja teadvust, anda talle märku sellest, mis on kõige aktuaalsem, soovitavam ja vajalikum nii elus kui kirjanduses. Kahtlemata on romaanivõistlused ikka arves-

tanud — rohkem või vähem läbinähtavalt — oma ajast, kirjandusest ja lugejaist võrsuvaid vajadusi ning nõudeid. Niisiis võivad resultaadid peale muu väljendada hetke sotsiaalset tellimust, mida oodatav menu lugejaskonnas võib aiva kinnitada ning õigustada. Kirjanduse ühiskondliku aktualiseerimise mõned kriteeriumid põhinevad mehaanilisel arusaamal, et rahvuskirjandus kui tervik ei peegelda tegelikkust piisavalt. Selles võib esineda tühikuid: teatavad ained, probleemid, sotsiaalsed tahud ei ole vajalikul määral esindatud. Kord leebemalt, kord nõudlikumalt on üles kutsutud vajakajäämisi likvideerima. Vööram paistab olevat veendumus, et ka kõik nn. tühikud kirjanduspildis on kõnekad ning et kunst mingil ajajärgul on oma eksisteerimistingimuse suhtes alati täiuslik. Kui selline lähenemine peakski tunduma kergemeelne, siis ometi on selge, et vägisi pole tühikuid võimalik täita, või kui, siis ainult aseainega.

Peeter Elbingu «Asetäitja» on teos, mida kannab sotsiaalne tellimus. Ta on ilmsesti tähelepanu leidnud katsena aidata ilmestada üht hõredat piirkonda meie kirjanduses. Sest mitte miski muu kui aktuaalne a i n e ei võinud tõsta teost ergutusauhinnale. Hindamist mõõnev põhjendus (vt. KK 1979, nr. 6) kinnitab seda veelgi.

«Asetäitjas» on lühikese aja jooksul lähivaatluse all ühe kaubabaasi eluolu, «härrade laadijate» ja juhtivate seltsimeeste eluring. Me saame selle kohta mõnesugust informatsiooni: töö organiseerimine on ebapraktiline, juhtimisprintsiibid on aegunud, transporditöölised kipuvad jooma, tutvused aitavad kinni mätsida tegelikke probleeme, tuleb ette piiratud silmaringi ja väiklust, pinnapealsust ja minnalaskmist. Suhtumisega ellu ja tööse on lood korrast ära. Loed ja tunned, kuidas esialgne huvi mänguplatsi ja osaliste vastu kaob. Tegelikult me teame seda kõike juba ajalehtede satiirinurkadest, mõnest stambivabast artiklist või vestlustest mitmesuguste inimestega. Oleme analoogilisi situatsioone ja mõtlemise stereotüüpe ise kogenud. Ka kõrvalseisja jaoks on aines peituv uudne informatsioon üsna pisukene. Tõsi, need lugejad, kes otsivad kirjandusest otseselt iseennast, oma elukeskkonda ja probleeme (ja teatav osa lugejaist seda kindlasti teebki), võivad vastava sotsiaalse kuuluvuse korral leida «Asetäitjast» rohkem tuumakust. «Minu maailm kirjanduses» — see on ikkagi teatava ühiskondliku tähelepanu ilming, teose ja lugeja vahele ühise kõlapinna loomine. Liiatigi tunneb P. Elbing kujutatavat elusfääri hästi. Kirjanduslike püsiväärtuste otsija peab aga kahetsusega nentima: lähivaatlus ei arene teoses süvavaatluseks. Viimane käib ikka inimeste kaudu, aga inimesi «Asetäitjas» õieti ei olegi, kuigi peaaegu kogu aeg räägitakse või juureldakse millegi üle. Ometi jäävad rääkijad-mõtlejad kunstiliselt veenvuselt poolikuks, kontuurselt eraldumata ja tunnetuslikku kuju võtmata. Loeme küll mõnda ilmekat dialoogi ja saame tegelaste piiratud mõttemaailma iseloomustavatest arutlustest osa. Kuid dialoogki kipub aeg-ajalt tühja venima ning autori ja tema tegelaste vaimuilma suutmatuses pole sugugi selget vahet. Teose romaanilikkusele vihjab küll kenake hulk erinevaid tegelasi ja mitu tegevusliini. Ent kõik need jäävad õieti põgusaks ja välja arendamata ning seetõttu pigem loiutavad kui lisavad teosele dünaamikat. Autori suhe kujutatavaga piirjoonestub selgemalt puäntlikus lõppepisoodis. Paljuski küündimatu juhtiv töötaja saab vallandamise asemel ootamatult ametikõrgendust. Uus ring algab otsast ega paku erilisi illusioone. Mõju on igati novellilik. Võib-olla õnnestunukski novell paremini kui romaanivormi taotlev töö. Žanripiiride ebamäärasust või lühiromaani silti saab mõnikord ka kaitsekilbiks kasutada. Kui «Asetäitja» puhul romaani nimetusest tahaks loobuda, siis mitte niivõrd tema lühiduse ja kompositsioonilise arendamatuse, kuivõrd elukujutuse pinnapealsuse ja ahtuse tõttu. Tunnustatav on siiski, et autor pole panust teinud olustiku detailsele reprodutseerimisele ja otsesele publitsistlikkusele (viimase sugemeid on kohati küll segavaltki). Eesmärgiks on ilmselt olnud leida lähenemisnurk inimeste läbi. Siin aga on autori võimistel piirid. Teatav moraalne üleolek kuulub P. Elbingule mõnede kirjanike ees, kes samuti küündimatu inimesekujutuse juures oskavad külmaverelisemalt profiiti lüüa teravalt publitsistlike või peibutavalt olmeliste rõhuasetustega.

«Asetäitjast» kui kunstiteosest on raske kõnelda soodsalt. Kuidas aga suhtuda teosesse kui olemasolevasse ja loetavasse kirjandusfakti?

Uuemal ajal kirjandusse tungiv publitsistlikkus, dokumentaalsus, olmelisus jms. on küllap mõjutanud ka suhtumist kirjandusse üldse. Pakiline probleem, valuline ainevald, põnev konstruktsioon on tihti valmis korvama kunstilisi vajakajäämisi, filosoofilise maailmanägemise rutiinsust või kitsust, originaalse ja isikupärase olluse armetust ning vähesust. Nurin selle üle on ehk vanamoeline ja teatav lähtekohtade teisenemine on lihtsalt paratamatus. Lõpuks — loeme ju huviga teoseid, mida Boileau pidanuks lihtsalt metsikuseks! Pealegi on tegelikkuse üldhuvitavatel ja haaravatel külgedel parasiteeriv kirjandus ka ajatu nähtus, mis tõhusalt aitab kõige laiemas lugejaskonnas säilitada kirjanduse autoriteeti, soodustada lugemishuvi ja -harjumusi. Kirjanduskultuuri sügavama diferentseerituse hinnanguline teadvustamine loob eeldused erinevate väärtusta-

sandite koostoimeks. Mõistagi, mida väiksem kirjandus, seda valulisem on niisugune tõdemus.

Muidugi ei põhjenda kirjeldatud suhtumine absoluutselt kõige olemasolu kirjanduses. P. Elbingu teose õigustuseks see siiski passiks.

Toomas Haug

MUSTA (KASTI) ESIKVÄLJUND

Ann Must. Tuba. Jutte aastaist 1975—1979. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1980. 112 lk. Hind 35 kop.

Ann Must on minu arvates ikka meie seas liikunud. Tihti märkamatult, tihti märgatavalt. Oleme teda kohanud ajakirjades, suvituspaikades, satiirinurkades. Aga mis me temast teadsime? Nüüd siis ilmus jutukogu. Kaanelt vaatab keegi (nägu on tuhm, tuhmunud või liiga hele?) tagasi, otsekui läheks ära või läheks meie ees. Jutud on kirjutatud aastail 1975—1979, jutte on kokku 22. Neid võiks nüüd arvustada ükshaaval või kõiki korraga. Tundub, et kõiki korraga, ehkki mõni jutt on natuke teistmoodi kui teised. Näiteks «Võltsingu eelis» on minu arvates kena harjutus Maupassant'i stiilis, «Suutäis suppi» on silmatorkavalt isesugusema kompositsiooniga (puhtvälisel muidugi), «Pühapäev» on kõige lühem ja seetõttu ehk sõna otseses mõttes väheütlev. Kuid need erinevused on natuke sulepeast imetud. Tegelikult tuleb tunnistada, et kogu on väga ühtlane. Ja ka tema sõnum on kaunis ühtlane. Kas me hakkame seda sõnumit analüüsima ja defineerima? Me võiksime siin märgata aja iseäranis elegantset käsitlust, inimese muutumist ajas, kusjuures see muutumine on tihti silmatorkavalt spontaanne, iseendaga samane ja kõigega ühtne (tsiteerisin J. Rähesoo artiklit «Idamaistest mõjudest J. D. Salingeril», vt.: Orientalistikakabineti I aastakollokviumi materjalid. Tartu, 1968 — ja selle viitega võib teatav osa teoretiseerimist ja vihjamist isegi ära jääda). Aeg teeb mõnikord kohutavaid hüppeid, paneb punuma, nagu öeldakse, siis aga lausa seisab. Niisama kena relatiivsus iseloomustab ka psüühikat. Mõnikord kirjeldab minategelane sekundhaaval, mis tema sees (tema arvates) juhtub, teinekord aga vaadeldakse teist inimest lausa biheivioristlikult. Mõnel juhul («Veidi valgust hämarkohtadele kadunud Mihkel Koolu elus», «Pontius Pilatuse õnnelik juhus», «Vana plaat», «Flegmaatiline kärsitus» jne.) on tunne, et vaatlemine toimub kuskilt kaugelt (metsaservalt läbi kiikri). Aga samas («Saabas vees», «Oodatud kohtumine» jne.) kirjeldatakse lausa tavalise jutu moodi kõike juhtuvat kõigis nüanssides. Nüüd peab siia juurde kohe mainima ka mälu, sest see on ju otseselt seotud aja ning ruumiga: «Kena väikse tiigi keskel» — kooliõed meenutavad laulu, vanaema ei mäleta sünnipäeva; «Vaimuhiiglase maja» — vanaisast ja vaimuhiiglasest pole jäänud midagi peale keskpärase mälestuskillu; «Auhind vanemaile» — karneval kaob enne laste, siis nende vanemate ajust. Jne. Mitte ilmaasjata ei vilksa läbi paari jutu psühhiaater, sest Ann Must puudutab mõningaid seoseid, mis klassikalise psühhiaatria alla ei käi, sellest siis ka teatav üleolek psühhiaatriast. (Tõsi, «Saabas vees» on seletatav ka klassikalisega.) Paar viimast juttu on pikemad. Neil on arendatum struktuur. «Üksindus» algab ja lõpeb üksindusega, esimesel juhul diskori, teisel juhul loodusesõbra omaga. Keskel saavad nad kokku. «Sügise» — «Sa» on sügiseses metsas, otsib imelikke kontakte loodusega. Linnast tuleb teise mentaliteediga kunstnik. Lõpus nad ühinevad rituaalses luuletuses.

Ega mina kõikidest juttudest küll «aru» ei saanud. Mõned olid isegi väga salapärased. Kuid neil kõigil oli oma seesmine loogika (mulle ükskõik, mis taseme loogika). Nad olid mõjuvad. Siinkohal võib viidata (muidugi palju mehelikumale, konstrueeritumale) Borgesele, kes saavutab paljugi samasuguse meetodiga. Ma mõtlesin korra nii, et Must on ehk päris kaval ja sihiteadlik. Kas ei kirjelda ta midagi väga isiklikku, ütleme, et isegi argist, ja kas ei riieta ta seda nii salapärasesse, veidi paranoilisse rüüsse lihtsalt sellepärast, et prototüübid ennast ära ei tunneks, ja kas ei tea ta samal ajal hästi ette, et tulemus just nii muutubki metafüüsiliseks? Protsess, mida ma siin kirjeldasin, kõlab ju üpris tavaliselt. Ebatavaline on see, et ta väga harva tulemusi annab. Siin on andnud.

Mõned jutud jätsid mu külmaks, mõned meeldisid väga. Nimetan enam meeldinuid huupi: «Vaimuhiiglase maja», «Veidi valgust hämarkohtadele...», «Saabas vees», «Lavastaja», «Üksindus»...

Võiks ju midagi soovitada. Näiteks arenemist. «Sügavamaks muutumist» ehk

hetkel mitte. «Laienemist» — seda küll (ma ei mõtle uute tööalade sissetoomist). Korra tahtsin ka kirjutada, et ehk võiks edevust vähendada, aga nüüd ei riski seda enam öelda. Kes meist siis vähem edev on, ole sa kirjanik, psühhiaater või diskor? Igatahes minule Ann Musta kogu meeldis ja ma ei vaevu temas puudusi otsima.

Mati Unt

HUVITAVAT SÕNAVARA RAHVAKUNSTIRAAMATUS

Kalju Konsin. Kudumid. Eesti rahvakunst III. Kirjastus «Kunst», Tallinn, 1979. 94 lk. + LX + 240 illustratsioonilehekülge + 2 lk. Hind rbl. 5.60

Juba käesoleva sajandi alguses sai selgeks, et keeleuurija ei või eirata rahvaluules ja etnograafias leiduvaid andmeid, kui ta tahab saada täieliku ülevaate keele sõnavara kujunemisest ning arenemisest. Asjaomane uurimissuund hakkas isegi avaldama oma ajakirja «Wörter und Sachen», mis ilmus mitu kümnendit. Tänapäeval ei jälgita üksnes sõnade ja esemete vormilist seost, vaid on olemas kaks elujõulist keeleteaduse haru, etnolingvistika ja sotsiolingvistika, mis käsitlevad keele suhet kultuuri, tehnika ning ühiskondliku korraga. Vaatlusele võetud K. Konsini teos pole küll otseselt etnolingvistiline, töö on etnograafiline, ent selles on nõnda palju huvitavaid keele- ja folklooritõiku, et ta pakub huvi isegi inimesele, kes pole etnograaf, vaid liigub keele- ja folkloorialadel.

Tekstiili puudutavas osas on kõigepealt ülevaade kudumise ajaloost. Autor ütleb, et meie kõige vanemad seni tuntud kudumisjääned pärinevad juba II aastatuhande esimeselt poolelt e. m. a. Võib aga üsna veenvalt väita, et mingisugune kudumistehnika oli tuntud juba varemgi, sellal, kui läänemerelaste, volgalaste ja permlaste esiisadel olid veel tihedad omavahelised kontaktid, sest eesti sõnale *kuduma* vastab mordva keeltes *kodams*, mari *kuaš*, komi *kyny* ja udmurdi *kyny*. Ühise sõna olemasolu näitab, et oli olemas ka ühine tehnika. K. Konsin on ammendavalt jälginud kudumismaterjale, -tehnikat ja -vahendeid kaugest minevikust kuni meie ajani. Ta pooldab arvamust, et tekstiilide toormaterjal võis algselt olla taimset algupära, nagu niinekiud, nõges, kanep ja lina. Peab siiski arvestama, et ka vill on küllalt ammu tuntud. Meie sõnale *ute* ehk *uhi*, mis algselt tähistas lammast, leidub samuti vasteid volga ja permi keeltes.

K. Konsini teoses käsitletakse peamiselt XVIII sajandi lõpu, XIX sajandi ja XX sajandi esimese poole kudumeid. Lugeja saab asjaliku ning selge ülevaate tolle aja kudumismaterjalist, lõnga valmistamisest, haspeldamisest, kerimisest, kehale ajamisest ja käärimisest. Edasi on üksikasjalikult vaadeldud kangaspuid, kangakudumist ning erisuguseid kudumeid, mida on valmistatud kas rõivasteks, magamis- ja sõidutekkideks või muuks otstarbeks. Igas peatükis on teksti selgitavaid pilte ja jooniseid ning lõpus 60 leheküljel värvilisi ja 240 leheküljel mustvalgeid fotosid kudumitest. Eri peatükk on ketramise ja kangakudumisega seotud kombestiku ning uskumuste kohta. Kombestikku ja uskumusi puudutatakse mujalgi, kui on olnud vajadust selgitada, miks just üks või teine harjumus või tehnikavõte on kuskil omaseks saanud. Teoses on esmakordselt lugeja ette toodud kudumisega seotud folklooriandmed, mis leiduvad Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna kogudes, Etnograafiamuuseumi arhiivis või mujalgi.

Peamiselt keeleinimesena on allakirjutanu kõige rohkem huvi tundnud rikkaliku vanaaegse terminoloogia vastu. Nõnda näiteks on ropstakku kutsutud *roogetakud, roogeropstakud, roopjad, roopjatakud, rabakalotse pakla, eietakud* ja *põlvealused takud*. Kraasitäis villu on olnud *kraasiline, kraasendane, kraasendus, harjandus, krasindane, händ* ja *kägu*. Väga vanaaegsel tööriistal kedervarrelgi on olnud mitu nimetust: *kehrvars, kederpää, kistavars, kiirdpulk, poissvokk, venevokk* jne. Terminoloogia puhul viitavad numbrid allikaile, kust sõnad on võetud, kas mõnest teosest, Etnograafiamuuseumi kogujate kirjeldustest, KKI murdekartoteegist või mujalt. On siiski kahju, et haruldaste murdesõnade puhul pole juba tekstis sulgudes lisatud, kus neid kasutatakse. Siis poleks lugejal tarvis aina pöörata «Märkuste» lehekülgi. Kudumisterminoloogia aitab omaltki poolt selgitada, millal mingi tehniline vahend või võte ja kudumislaad on võinud meil koduneda. Toodagu selle kohta mõni näide. K. Konsin mainib, et vokki võidi meil kohati kasutada juba XVII sajandi lõpus, ent üldiseks sai ta alles XVIII sajandil. Keeleandmed räägivad sedasama. Sõna *vokk* on alamsaksa keelest, kus on *wocke*. Alamsaksagi aladel sai vokk ta-

valiseks peamiselt XVII sajandil ja seega ei võinud *wocke* varem meile tulla. *Kedervars* aga on ürgvana soome-ugri sõna. Kedervars oli pikkade aegade jooksul voki eellane. Vaadeldavas teoses on samuti näidatud, et *viipsima* ja *viipsipuu* on vanemad oskussõnad kui *haspeldama* ja *haspel*. Esimesed ulatuvad vähemalt läänemere-volga ühisaega, teised on aga üsna hiljakult laenatud sakslastelt. Raamatus osutatakse õigesti, et villa *vakkumine* on vanem kui *kraasimine*. Esimest mõistet tähistav sõna on põhiliselt soomeugriline, teine aga on laenatud alamsaksa keelest. Kudumisega seotud sõnavara on saadud ka slaavlastelt, näit. *paklad* 'takud', *värten*, *kurst* 'linapeo', *koonal* jne., mis viitab omaaegsetele suhetele.

K. Konsini teoses leidub üsna haruldast sõnavara, mille algupära selgitamine nõuab keelemeeste abi, nagu *levendäne* 'kraasitäis', *neekokkared* 'niiekedrad', *kuided* 'soalaad', *kevetsk* 'kääv, pool' jne. Allakirjutanu on äsja avaldanud kirjutise, kuidas sõna *puu* on muutunud sufiksiks *-p* (ESA 24, lk. 27—30). K. Konsini teoses leidub seal esitatule lisaks kaks head näidet: *viipsip* 'viipsipuu' ja *kerip* 'keripuu'.

«Kudumid» on ilus raamat. Värvilised illustratsioonid annavad hästi edasi, kui arenenud värvitunne on olnud meie esivanematel. Mustvalgetele piltidele on lisatud värvide kirjeldus. Kudumite mustrites leidub väga vanu motiive, samuti nooremaid, mida on täpselt analüüsitud.

Paul Ariste

JESUIIDID TARTUS 1583—1625

Vello Helk. Die Jesuiten in Dorpat (1583—1625). Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 44. Odense, 1977. 338 lk.

Niisuguse pealkirja all ilmus 1977. aastal Taanis Odense ülikooli väljaandel Taani Riigiarhiivi osakonnajuhataja, eesti päritoluga ajaloolase Vello Helgi ulatuslik saksakeelne uurimus jesuiitidest poolaegses Tartus. Teos sisaldab märkimisväärselt palju uut mitte ainult kitsalt jesuiitide tegevuse kohta Tartus, vaid ka laiemalt poolaegsete poliitiliste, majanduslike ja kultuuriliste olude kohta, mistõttu ta väärib lähemat vaatlemist ja tutvustamist meie avalikkuse ees.

Teema iseenesest pole eesti ajalookirjanduses esmaavastuslik. Süvenemata Liivimaa vastureformatsiooni ja jesuiitide ajaloo historiograafia üksikasjadesse olgu märgitud, et 1920-ndate aastate lõpul asus seda teemat uurima Nigolas Treumuth-Loone. Ehkki noore anderikka uurija kavadele tõmbas kriipsu peale varane surm 1937. a., annavad tehtud eeltööde ulatusest tunnistust mitu tänini arvestatavat teaduslikku artiklit.[1] Pärast sõda on Tartu jesuiitide kolleegiumi ajaloost kirjutatud ka meil (Enn Tarvel, Jüri Kivimäe), ent kohalike algallikate vähesus pole sügavamaid ja ulatuslikumaid uuringuid võimaldanud.

Tartu kolleegiumi ajaloo senised uurijad on piirdunud valdavalt tähtsamate allikapublikatsioonide (J. Smurlo, E. Kurtz, J. Kleijntjens) andmestikuga, lisades vähesel määral originaalseid arhiivileide. V. Helgi töö usaldusväärsus seisneb ennekõike selles, et käsitluse põhiosa tugineb algallikaile. Nagu autor eessõnas ise nimetab, õnnestus tal 1952.—1953. a. kaheksa kuud töötada Vatikani arhiivis (*Archivio Segreto Vaticano*) ja Jesuiitide Ordu peaarhiivis (*Archivum Romanum Societatis Jesu*) Roomas. Hiljem lisandus uurimistöö paljudes Lääne- ja Põhja-Euroopa arhiivides (Mantova, Brüssel, Köln, Kopenhaagen, Stokholm) ning raamatukogudes (Viin, München, Oslo, Upsala, Linköping). Autor on kasutanud ka väljavõtteid ENSV RAKA-s asuvaist Tartu rae poolaegsetest protokollidest. Esimesi töötulemusi tutvustas Vello Helk juba 1960-ndail aastail.[2] Võrreldes artiklitega on käesolevas monograafias Tartu kolleegiumi ajalugu ja jesuiitide tegevuse üksikaspekte põhjalikumalt ja detailsemalt uuritud ning ühtlasi lisatud tarvilik ajaloolise üldarengu foon.

Kogu uurimus koosneb üheksast peatükist ja neile liidetud neljast lisast. Esimeses peatükis «Ettevalmistused» (lk. 9—23) sisalduv materjal on põhiosas juba varasemast kirjandusest tuntud. Võitlused Liivimaa pärandi ümber jõudsid aastail 1582—1583 ajutise stabilisatsioonini, mille tulemusena Lõuna-Eesti läks Poola võimu alla. Kõrvuti uue administratsiooni sisseseadmisega kerkis Liivimaa usu-

[1] Tähtsamad neist: N. Treumuth, Jooni poola ajast Eestis. Koguteoses: Poola. Tallinn, 1930, lk. 35—58; N. Treumuth, Vastureformatsiooni esimene aasta Eestis (1582). «Ajalooline Ajakiri» 1932, nr. 1, lk. 36—44; N. Treumuth-Loone, Liivimaa koloniseerimise kavatsusi (1582—1584). Rmt.: Kultuuri ja teaduse teilt. Tartu, 1932, lk. 92—105. Vt. ka: O. Liiv, Nigolas Loone elu ja töö. «Ajalooline Ajakiri» 1937, nr. 3, lk. 97—103.

[2] V. Helk, Die Jesuiten in Dorpat (1583—1625). «Zeitschrift für Ostforschung» 1963, nr. 4, lk. 673—687; V. Helk, Jesuitterne fra Dorpat i svensk fangenskab. Svio-Estonica XVIII. Lund, 1967, lk. 3—17.

küsimus. Reformatsiooni käigus oli Liivimaal formaalselt sisse seatud luteri usk, millise ketserluse väljajuurimine kujunes nüüd katoliikliku vastureformatsiooni võitlusülesandeks. Vana usu taastamiseks piisanuks ehk Poola enda katoliiklikest jõududest ja tavapäraseist meetmeist (piiskopkondade ja kirikute restitueerimine). Ent Liivimaa vastureformatsioonil oli kaugelt laiem tähendus kogu Ida- ja Põhja-Euroopa rekatoliseerimise seisukohalt. Paavsti kuuria egiidi all oli jesuiitidel ja eriti nende tollasel võimekaimal diplomaadil Antonio Possevinol kindel eesmärk muuta Liivimaa sillapeaks, kust rooma katoliiklus arendaks edasitungi Venemaale, et seda liita paavsti võimu alla, ning samal ajal Soome ja Rootsi.

Antonio Possevino leidis oma ulatuslikele plaanidele innuka toetaja Poola kuninga Stefan Batory näol, kelle idapoliitika eesmärgid Jam Zapolski vaherahule (1582) vaatamata endiselt päevakorrale jäid. Suurpoliitika jõudude ja eesmärkide selline konstellatsioon annab jesuiitide saabumisele ja nende tegevuse esimesele perioodile Tartus erilise värvingu ning intensiivsuse. Tegelik elu aga korrigeeris neis suurtes plaanides nii mõndagi. Kui ühe 1581. aastast pärineva teate järgi oli kavas luua Liivimaal jesuiitide kolleegiumid Riiga, Tartu ja Narva, siis tegelikult rajati need vaid kahte esimesse linna, kuna Narva jäi Rootsi võimu alla. Keerukaks ja aeganõudvaks osutus ka kaadri värbamine Liivimaa misjoni jaoks, ehkki üritus oli viseeritud otseselt paavst Gregorius XIII ja jesuiitide ordukindrali Claudio Aquaviva poolt. Pingutustest hoolimata õnnestus esialgu (valdavalt ordu Saksa provintsidest) 12 paatri asemel värvata vaid kuus. Paljud kandidaadid keeldusid Liivimaale minemast, kartes tervist kahjustavat külma. Possevino kavatses algul Liivimaale saata ka Viinis tegutseva norra päritoluga jesuiidi Laurentius Nicolai Norveguse[3], ent hiljem loobus temast, arvates, et norralase tegutsemine Rootsi valduste piiride lähedal võiks halvendada Rootsi ja Poola suhteid (lk. 20—21). Ainuüksi see fakt iseloomustab, millise tõsidusega suhtuti Liivimaa misjonitöö ettevalmistusse.

Teises peatükis «Esimene tööaasta» (lk. 24—41) käsitleb autor suure detailsusega jesuiitide tegevuse algust Tartus 1583. aastal. Poola orduprovintsiaali Giovanni Paolo Campana juhtimisel saabusid 19. märtsil 1583 Tartusse neli preestrit (Theodor Havkenscheid, Thomas Busaeus, Valentin Hengelius ja Johannes Ambrosius Völcker) ning kaks ilmikvenda (Johannes Strunk ja Stephan Braun). Jesuiitide vastuvõtt Emajõe linnas ei kujunenud eriti rõõmsameelseks: Jaani kiriku luterlik pastor (arvatavasti Franz Berger) sõimanud neid hoorapoegadeks ja süüdistanud paljudes kuripattudes, Katariina kloostri kiriku pärast tekkinud aga konflikt eestlastega, kes seal luterlikke jumalateenistusi pidasid. Ent vaatamata majanduslikele raskustele avasid jesuiidid juba 18. apr. 1583 oma kooli — gümnaasiumi, kus esimesel aastal õppis 30 last (kolm sakslast, ülejäänud poolakad). Tollastes koolioludes uuendusena tehti gümnaasiumis koolivaheaeg, mille järel, oktoobri algul, toimus õppetöö pidulik taasavamine, parimatele õpilastele jagati auhindu ning peeti maha kolmetunnine teoloogiline disputatsioon (lk. 30—31). Jesuiitide aastaaruandest nähtub, et suurt tähelepanu pöörati misjonitööle eestlaste hulgas nii linnas kui maal. Jesuiidid tõstavad esile eestlaste suurt usulist vaimustust, nii et linnas ja maal olevat ristitud u. 1000 last, misjonijutluse kuulajaid olevat olnud ikka sadu. V. Helk suhtub sellesse entusiasmi kriitiliselt, sest aastaaruanded olid pigem meeliülendavaks lektüüriks ordukaaslastele ning seetõttu saavutuste osas üle pakutud. Autor möönab, et talupoegade jumalakartlikkuse ja vagaduse puhul tuleks arvesse võtta usu ja ebausu elementide segunemist (lk. 35). Aastaaruande suurejoonelist optimismi on V. Helgil õnnestunud tublisti kahandada jesuiitide kirjavahetuse najal, milles kirjeldatakse kohalikke olusid ja tulevikulootusi üsna süngetes toonides. Misjonitööks eestlaste seas oli aga tarvilik maakeele äraõppimine, millega juba esimese aasta jooksul tuli toime Hollandist pärit paater Busaeus. Dokumentaalselt on tõestatud ka paater Völckeri (mõnel pool ka Veltherus, Welther) eesti keele oskus, sest 1963. a. Mainzist leitud ja 1582 Vilniuses trükitud raamatule «Regulae Societatis Jesu» juurdeköidetud eestikeelne käsikiri on tema sulest, ehkki mõnevõrra hilisemast ajast.[4]

Kolmas peatükk «Kolleegiumi asutamise eel» (lk. 42—52) hõlmab Tartu jesuiitide elu 1584. a. Jälle kirendab aastaaruanne kolmekohalistest arvudest misjonitöös, mida linnas püüavad takistada luterlikud pastorid, muu hulgas eesti soost hingekarjane Matthias Kempf. Tartu jesuiitide residentsi juhiks (*superiorius*) sai sel aastal eelmainitud paater Busaeus, kes V. Helgi hinnangu kohaselt oli Tartus tegutsenud jesuiitidest kõige haritum. Vähehaaval saabus täiendust ka preestrite kaadrile. Energiliselt asuti taotlema residentsi muutmist kolleegiumiks ja seoses sellega koolitegevuse laiendamist, millised eesmärgid omakorda sõltusid ordu juhtkonna arvamusest ja mõistagi majanduslikust (finantsilisest) baasist, mis algaastail oli üsna tagasihoidlik. Need kavad olid päevakorral ka provintsiaal

[3] Tema kohta on autor kirjutanud oma habilitatsioonitöö: V. Helk, Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark—Norge i tiden fra reformationen til 1622. København, 1966.

[4] H. Weiss, Ein estnisches Sprachdenkmal aus der Zeit der Gegenreformation. «Zeitschrift für Ostforschung» 1963, nr. 4, lk. 688—699.

Giovanni Paolo Campana visitatsiooni ajal 1584. a. sügisel. Muuseas kaalus Campana ka võimalust kasutusele võtta Tartu toomkirik ja leidis, et see olevat Bologna toomkiriku järel ilusaim, mida ta näinud. Kuigi kolleegiumi rajamine ei realiseerunud kohe, laiendati siiski koolitegevust. 17. jaan. 1585 teatas paater Busaeus ordukindralile, et Tartus on asutatud seminar, kus tuleks õpetust anda ka mõnedele eestlastele, kes preestriks tahavad saada (lk. 51).

Neljas peatükk «Possevino ja Tartu» (lk. 53—77) on ehk kõige põnevam ja kultuuriloolisel huvitavaim kogu teoses. Ülienergilise Antonio Possevino grandioossete plaanide tõsidus ilmnes selgelt tema esimese Tartu külaskäigu ajal 1585. a. juuli lõpul ja augusti algul. Possevino tähelepanu köitis esmajoones vastavatud seminar. Misjonitöö laiendamine eestlaste ja ka venelaste seas tekitas kasvava vajaduse tõlkide järele. Tartus viibides töötas Possevino üksikasjalikult välja seminari õppetöö põhikorra ja kasvatuse reeglid. Possevino tahte kohaselt oli seminar esimeses järjekorras määratud eestlaste koolitamiseks, seejärel «moskoviitide ja ruteenide» ning lõpuks ka lätlaste, rootslaste ja soomlaste harimiseks (lk. 57). Põhirõhk seminari õppetöös oli keelte õppimisel, millega kaasnes raamatute tõlkimine (näit. soovitas Possevino J. Gersoni töö «De trahendis parvulis ad Christum» tõlkimist eesti keelde!), raamatuköitmine kui ka muu käsitööõpetus, raamatute levitamine jpm. Helk toob ära andmed seminaristide arvu kohta Possevino Tartus viibimise ajal: 9. aug. 1585 oli seal 10 õpilast (vanuses 12—23), neist kaks leedulast ja kaheksa *Esto*'t, mille kohta autor õigustatult arvab, et enamik viimastest olid ehk siiski Eesti alalt pärit sakslased (lk. 61). Possevino visiit Tartusse on otseselt seotud eestikeelse katekismus-lauluraamatu saamisloogа. V. Helk on veendunud, et Tartust lahkudes võttis Possevino selle käsikirja kaasa, et seda trükki anda. Eestikeelse teksti autoriks on valdavalt ja õigustatult peetud Th. Busaeust, ehkki V. Helk möönab ka J. A. Völckeri ja Jakob Cauleveli võimalikku kaasabi (lk. 64).[5]

1585. a. eestikeelse katekismus-lauluraamatu trükkimisest ja levitamisest oleme nüüd tänu V. Helgi arhiivileiule, millest ta teatas 1971. a., väga täpselt informeeritud, ehkki raamat ise on tänini leidmata. Trükiarvetest nähtub, et raamat trükiti koos usutavalt analoogiliste läti- ja venekeelsete katekismustega Vilniuses Daniel Lanciciuse trükikojas. Eestikeelse katekismuse jaoks tarvitas trükkal kuus riisi paberit, eestikeelsete kirikulaulude trükkimiseks aga veel kaks riisi. Trükkali vea tõttu trükiti katekismust 1000 eksemplari asemel 997. 747 eksemplari saadeti Vilniusest Riiga (nähtavasti sealt Tartusse edasitoimetamiseks), 150 eksemplari anti Possevinole, 30 eksemplari sai katoliku preester Fabian Quadrantinus Pärnus, ülejäänud 70 eksemplari jäid tõenäoliselt Vilniusse (lk. 65). Olgu lisatud, et lätikeelsest katekismusest (tiraaž 1002) on avastatud vaid üks eksemplar, mis tänini hoiul Upsala ülikooli raamatukogus, venekeelse katoliku katekismuse (tiraaž 1492) säilimise kohta pole teateid. Kuid eks näita venekeelse katekismuse trükkimine iseenesest, milliseid kaugemaid eesmärke silmas peeti.

Kui katekismuse trükkimine laabus lihtsalt ja üllatava kiirusega, siis Tartus täieõigusliku jesuiitide kolleegiumi asutamiseks loa saamine nõudis Possevinolt pingsat vaeva ja diplomaatiat. Ilmseks takistuseks oli asjaolu, et sõjast kurnatud maal oli raske leida kolleegiumi suurusjärgule vastavaid sissetulekuallikaid. Selles asjas põrkas Possevino kava ka kohalike võimumeeste vastuseisule. Kuninglike kinkekirjadega 7. okt. 1585 ja 15. jaan. 1586 kolleegiumi rajamine lõpuks õnnestus. Kolleegiumile kinnistati Rõngu mõis. 1585. a. novembris viibis Possevino teist korda Tartus. Ta tõi kaasa neli Braunsbergi kasvandikku tõlkide seminari tarvis (lk. 69) ja prantsuse päritoluga jesuiidi paater Jean Fournier'. Lisaks tõi Possevino Tartusse ka värskelt trükist tulnud eestikeelse katekismuse eksemplare. Huvituseta pole samuti fakt, et Rootsi ja Soome arendatava misjoni ettevalmistamiseks lasi Possevino rootsi raamatukogu Braunsbergist Tartusse tuua (lk. 75).

Possevino energilisele tegevusele Põhja- ja Ida-Euroopas saabus aga üsna ootamatu lõpp. Juba paavst Gregorius XIII surm oli kaasa toonud poliitilisi nihkeid. Stefan Batory surmaga 1586. a. detsembris kaotas Possevino oma mõjuvõimsaima soosija. Järgnevais poliitilistes suunamuutustes ei suutnud Possevino enam end leida ja lahkus 1587. a. juunis jäädavalt Itaaliasse. Tahtmata suvaliselt täiendada autori hinnanguid, võib ikkagi mõõnda, et Possevino eestkoste kaotamine oli Tartu kolleegiumi ajaloos mingiks kvalitatiivseks rajajooneks. Ehkki kolleegiumi tegevus järgnevalt laienes ja kasvas ka jesuiitide arv, puudus sel endine poliitiline resonants.

Viiendas peatükis «Kolleegiumi asutamisest rootslaste esimese vallutuseni (1586—1600)» (lk. 78—127) vaatleb autor Tartu jesuiitide elu institutsionaalses plaanis üksikaspektide järgi (hingehooldus, koolid, kongregatsioonid, muusikaharrastus, haigete põetamine, sissetulekud ja ehitustööd, kolleegiumi liikmed, rektorid, preestrid, õpetajad, ilmikvennad, visitatsioonid, provintsiaalkongregatsioo-

[5] Taotlemaks laiemat toetust oma misjonitööle Transilvaanias, Liivimaal ja Rootsis, kirjutas Possevino kirja Mantova hertsoginnale (dateeritud 9. aug. 1585, seega võimalik, et kiri valmis Tartus), kus ta huvipakkuvalt kirjeldab Liivimaa olusid (vt. A. Possevino, Kiri Mantova hertsoginnale, Rooma, 1973. 81 lk.).

nid, vahekord poola ametnikega ja vahekord linnaga). V. Helgi esitatud rikkalikust faktistikust väärivad siinkohal esiletoomist kultuurilooliselt huvitavamad seigad. Kui eestlaste jumalakartlikkus, mida jesuiidid vaimustusega kirjeldasid, vajab ettevaatlikku lähenemist, siis väärivad ometi tähelepanu eestlaste paganausukommete kirjeldused. Jesuiidid toovad teateid kõueja piksejumala kummardamisest, ohverdamisest jne. Paatrid kahetsesid näiteks, et neil polnud võimalust külastada maa kaugemas nurgas asuvaid eestlasi, kes austavat järvi ja usse (lk. 85). Võitlemaks ebausuga raiusid jesuiidid maha hiiepuid ja lõhkusid ohvrikive.

Kolleegiumi rajamisega kaasnes koolisüsteemi laiendamine. Kolleegiumiaegne Tartu jesuiitide gümnaasium[6] jagunes kolme klassi: *grammatica* (hõlmas tegelikult alamastme, *infima* ja *grammatica*), *syntaxis* ja *humanitas*. Kui need faktid on juba varasemast tuntud, siis uudsena lisandub, et 1591. a. taotles orduvisitaator paater Ludovico Maselli Tartu kolleegiumi juurde veel seminari asutamist, kus jesuiitidele õpetataks humanitaaraineid. Selle kava eesmärgiks oli arendada tööjaotust ja spetsialiseerumist kogu provintsi õppeasutuste vahel. 1594. a. on selline kool Tartus juba olemas. Seminari kasvandikud, keda nimetatakse skolastikuteks, saabusid Tartusse Riia novitsiaadist (kokku on teateid 26 skolastiku kohta). Paater Maselli visitatsiooni ajal 1592. a. oli gümnaasiumi kolmes klassis kokku 70 õpilast, neist 12 konviktorit, 8 seminaristi ja 10 vaest õpilast (bursisti). Koolihooned asusid Maarja kiriku juures. Tõlkide seminar, mille funktsioon algul vastas tema nimetusele, kujunes V. Helgi arvamuse kohaselt hiljem pigem preestrite seminariks. Seda tingis vajadus katoliku preestrite kui ka kooliõpetajate järele. Liiatigi oli Tartu seminar halduslikult nagu Vilniuse seminari filiaal (näit. seminari ülalpidamiseks saadi raha Vilniuse seminari eelarvest). Seminaristide arv oli reglementeeritud ja kõikus Tartus kümne ümber. Vastupidiselt ootusele, et tõlkide seminaris õppis ka maarahvast pärit poisse, väidab V. Helk, et seni pole teateid miite ühegi eestlasest seminaristi kohta (vaieldavaks jääb vaid Michael Sommeri võimalik eesti päritolu). Autor fundeerib sellist järeldust asjaoluga, et eestlastel polnud võimalik saada algharidust, mis oli tarvilik jesuiitide koolidesse vastuvõtmisel. Autor lisab veel, et jesuiidid aktsepteerisid usutavasti üldise ettekujutuse eestlastest kui üksnes teeniiasrahvast. Eesti- ja Liivimaalt pärit jesuiitide kasvandikud kuulusid põhiliselt aadli- ja linnakodanike perekondadesse.

Tartu jesuiitide muusika- ja lauluharrastus oli seotud jumalateenistuse tarvetega. Sellele vihjab ka kirikulaulude trükkimine koos 1585. a. katekismusega. 1585. a. on paater Völckerit mainitud lauluprefektina, 1595. a. on õpetaja Valentin Seidel ühtlasi koorijuht, 1588. a. mainitud ilmik Heinrich von Essen tegutses Maarja kirikus jesuiitide organistina.

Valgustanud üksikasjalikult jesuiitide tegevuse institutsionaalseid külgi, käsitleb autor veel üht huvitavat aspekti, nimelt jesuiitide vahekorda linnaga. Tartu jesuiitide seisundi mõistmiseks on hädatarvilik arvestada, et linna rahvastik oli enamikus luterlik (ehk küll selle väite puhas kvaliteet on määramatu) ja nii kuningas Stefan Batory kui ka tema järglane Poola troonil Zygmunt III olid privileegidega kinnitanud Tartule evangeelse usutunnistuse vabaduse. Kuigi Tartus ei puhkenud Poola ajal selliseid väljaastumisi nagu kalendrirahutused Riias, oli põhjusi katoliiklaste ja luterlaste (ennekõike pastorite) omavaheliseks tülitsemiseks piisavalt. Aastail 1589—1590 oli jesuiitidel terav konflikt eestlaste pastori Christoph Bergiga. Palju sekeldusi tekitasid jesuiitide õpilaste huligaansused (eriti näit. Jaani kirikus). Linna privileegide pärast puhkesid jesuiitidel tülid raega.

Kuuendas peatükis «Rootsi vangipõlves» (lk. 128—135) käsitleb autor Tartu vallutamist hertsog Karli vägede poolt 5. jaan. 1601 (s. o. uue kalendri järgi; rootslased ennistasid vana kalendri, mille järgi linn langes 27. dets. 1600) ja jesuiitide kolleegiumi ajutist likvideerimist Tartus. Sõjahädaohu eest oli suurem osa jesuiite juba varem Tartust lahkunud, ka osa õpilasi jooksis laiali, nii et kohale jäid vaid kolm preestrit ja neli ilmikvenda. Rootslaste poolt vangistatud paatrid saadeti Tartust Tallinna ja sealt edasi Rootsi. Vähesed vangipõlvest vabanenud jesuiidid ei pöördunud enam Tartusse tagasi. Viimaste hulgas oli ka paater Völcker, kes järgnevalt kuni surmani 23. sept. 1610 töötas Braunsbergis jesuiitide seminaris.

Jesuiitide tegevust Tartus XVII saj. esimesel veerandil uurib V. Helk kahes viimases peatükis: «Sõja-aastad pärast tagasivallutust (1603—10)» (lk. 136—142) ja «Viimased aastad (1611—25)» (lk. 143—180). Koos Poola vägedega Tartusse naasnud jesuiidid leidsid eest masendava pildi: kolleegiumi hooned olid purustatud ja rüüstatud, kolleegiumi ümbruses vedelnud jesuiitide hinnangu kohaselt 3000 laipa, lisaks kolleegiumis veel 42 laipa (kolleegiumi ruumes oli asunud avalik haigemaja). Sõja, nälja ja katku märgid saatsid jesuiite igal sammul. Kolleegiumi taastamine ja koolide taasavamine ei tulnud algul kõne alla. Tartus oli 1603. a. vaid kaks paatrit ja üks ilmikvend, kes veel samal aastal katku suri. Hoonete taastamiseks polnud piisavalt raha, sissetulekud mõisatest olid enam kui kesised, talupojad suuremalt jaolt kohtadelt pagenud. Vaimulike puu-

[6] E. Tarvel, *Gymnasium Derpatense* 1583—1625. «Keel ja Kirjandus» 1971, nr. 11. lk. 673—677.

dusel pidid jesuiidid ka sõjaväe preestrite kohuseid täitma. Lisaks kõigele oli maa tulevik üsna ebakindel: sõda kestis ja 1607. a. sügisel piirasid rootslased uuesti Tartut. Alles 1610. aastaks suutsid poolakad rootslased Liivimaalt välja tõrjuda. Siitpeale hakkas Tartu jesuiitide kolleegium vähehaaval kosuma ja oma tegevust laiendama.

1611. a. jätkas tööd jesuiitide gümnaasium 20 õpilasega, kellest enamik olid poola sõdurite lapsed. Selleks ajaks oli jesuiitide arv Tartus kasvanud, mis võimaldas mõned paatrid õpetajatena tööle rakendada. 1615. a. avati taas tõlkide seminar, mille prefektiks 1619—1621 oli tuntud jesuiit paater Wilhelm Buccius (Bock), kes lisaks ladina keelele valdas poola, eesti ja saksa keelt. Misjonitöös eestlaste hulgas püsis vajadus maakeelsete abimaterjalide järele, ehkki V. Helk arvab, et mõned 1585. a. katekismuse eksemplarid võisid veel kasutusel olla (lk. 147). Tolle katekismuse parandatud ja täiendatud trükk võiski olla kiriklik käsiraamat «Institutiones Estonicae Catholicae», mille koostajaks V. Helk mõningase ettevaatusega peab Wilhelm Bucciust ja mis arvatavasti trükiti 1623. a. Braunsbergis (lk. 147).[7] Kuid nii Bucciuse «Institutiones» kui ka «Agenda Prava» (Braunsberg, 1622)[8] saamisloole pole autoril õnnestunud lisateateid leida.

Tartu kolleegiumi tegevuse teisel perioodil puhkes jesuiitidel taas tülisid linnavõimudega. Tuntuim neist oli jesuiitide «väikesõda» pastor Caspar Pegiuse vastu, mis arenes põhiliselt eestikeelsete protestantlike jumalateenistuste ümber. See näide kui ka teised jesuiitide jonnakad nääklemised raega jätavad mulje, et energilistele püüdlustele vaatamata ei õnnestunud Tartu jesuiitidel enam saavutada sõjaeelset tegevuse ulatust ja võib-olla ka sisulist taset.

Poola ja Rootsi sõjalised heitlused kaldusid üha enam viimase kasuks. 26. aug. 1625 kapituleerus Tartu rootslastele. Jesuiitidel lubati linnast vabalt lahkuda. 28. aug. 1625 pidasid seni jesuiitidele kuulunud Maarja kirikus jutlust juba rootslased. Nii oli jesuiitide tegevus Tartus lõppenud.

Üldistavas tagasivaates (lk. 181—193) teeb V. Helk kogu eelnevast (valdavalt faktograafilisest) arendusest järeldusi ja annab hinnanguid. Ta mõõnab kriitiliselt, et kõrged eesmärgid, mida peamiselt Possevino Tartu kolleegiumi ette seadis, pidid paratamatult taanduma argielureaalsusele. Nii olid just Stefan Batory surm ja Possevino lahkumine Tartu kolleegiumi tuleviku seisukohalt määrava tähtsusega asjaolud. Jesuiitide töös näeb autor kaht raskuspunkti: masside tõhusat pööramist ja eliidi võitmist enese poole koolide jms. abil. V. Helk teeb õigustatud järelduse, et maa rekatoliseerimine olenes ennekõike juhtivate kihtide (aadel, linnakodanlus) hoiakust. Et aga poolakatel siiski ei õnnestunud oma võimu konsolideerida, siis jäi usuküsimus poliitilise ülemvõimu küsimuse kõrval tagaplaanile (lk. 182—183).

Jesuiitide misjonitöö maarahva hulgas erines põhimõtteliselt võitlusest ülemkihi meelsuse pärast. Possevino küll nõutas maarahvast pärit noorukite harimist tõlkide seminaris, aga tegelikult sellist eesmärki siiski ei seatud. Seda tõestab kõige paremini tõsiasi, et V. Helgil pole õnnestunud välja selgitada mitte ainustki eestlast, kes oleks õppinud Tartu jesuiitide gümnaasiumis või tõlkide seminaris.[9] Too optimistlikke ootusi hävitav järeldus ei kahanda aga Tartu kolleegiumi tähtsust eesti keele ja kirjanduse harimise põllul, millega ta on jätnud jälje eesti kultuurilukku.

Ehkki mõni lugeja võib seda uurimust tema rikkaliku faktistiku ja teatmelise osa poolest (biograafilised lisad preestrite, õpetajate, skolastikute, ilmikvendade, jesuiitide õpilaste ja Eesti ning Läti alalt pärit jesuiitide kohta) vanamoeliseks pidada, on allakirjutanu veendunud, et just selline andmerikas uurimus jesuiitide tegevusest Tartus oli äärmiselt tarvilik. Samal ajal tahaks loota, et meiegi ajaloolased jätkaksid uuringuid Poola ajast Lõuna-Eestis (näit. kas või teemal «Tartu linn Poola ajal» või ka «Vastureformatsioon Eestis»).

Jüri Kivimäe

---

[7] Ka 1715. a. uue testamendi eessõnas märgitakse, et Braunsbergis anti välja *Catechismus Romano-Catholicus* koos paavstliku lauluraamatuga puhtas eesti keeles.

[8] Agenda Parva. Brunsbergae M. DC. XXII. Eestikeelseid tekste vastureformatsioonilaegsest katoliku preestrite käsiraamatust. [Väljaandja O. Freymuth.] Tartu, 1938.

[9] Erandina märgib V. Helk küll, et 1621. a. võeti Vilniuse seminari vastu Eesti alalt pärit Michael Hagu ja Johannes Pal (lk. 186), kes usutavasti olid eestlased.

Kustaa Vilkuna

In memoriam

U. Sirelius lõi etnograafias soome-ugri koolkonna. Tema tahtis soomeugrilaste ainelise kultuuri võrdluse alusel osutada, missugune võis olla see vana ühine kultuur, millest on edasi arenenud soome ja teiste lähisugulasrahvaste arheoloogilised ning etnograafilised kultuurid tänapäevaste kultuurideni. U. Sirelius oli tugevasti tolleaegse keeleteaduse võrdlevajaloolise meetodi mõju all. See meetod eeldas, et kunagi oli olnud ühine algkeel. Sellepärast arvas ka U. Sirelius, et läänemerelaste esivanemail oli samasugune aineline kultuur, nagu see oli alles äsja mansi ja handi kaluritel ning metsastajatel. Meie olime vaid kaugele edasi jõudnud, nood aga peatuma jäänud.

Kustaa Vilkuna oli U. Sireliuse õpilane ja järglane, kuid tema vaated läksid eelkäija omadest lahku. Kustaa Vilkuna lõi oma koolkonna, mis on saanud üldise tunnustuse osaliseks fennougristide hulgas ning mujalgi, kus käsitletakse soomeugrilaste vaimse ja ainelise kultuuri seost teiste rahvaste omaga.

Kustaa Gideon Vilkuna sündis 26. oktoobril 1902 Nivalas talupidaja pojana. Oma töökaaslaste ja arvukate õpilaste hulgast lahkus ta akadeemikuna Helsingis 6. aprillil 1980. Helsingi ülikoolis õppides süvenes Kustaa Vilkuna arheoloogiasse, etnograafiasse ja soome-ugri keeleteadusse. Sellise ettevalmistusega sai ta tugeva aluse oma edaspidiseks teaduslikuks tegevuseks. Ta oli etnograaflingvist. Oma teoreetilistes teostes ning suuruurimustes on ta osutanud, et ainult siis võib saada õige ülevaate mis tahes rahva kultuuri arengust, kui analüüsitakse esemete või ajalootõikade esinemist ning arengut käsikäes keeleseikadega. Ta väitis samuti, et soomeugrilaste aineline ning vaimne kultuur pole arenenud isoleeritult, vaid koos naaberrahvaste omaga. Soomeugrilased on kummatigi oma kultuurile andnud eri palge. Nagu kõigis soomeugri keeltes on mujalt tulnud laensõnu, mis on keeli rikastanud, nõnda on ka soomeugrilaste kultuuri tunginud sugemeid mitmelt poolt. Mõjustused on olnud vastastikused. Soomeugrilased pole olnud üksnes võtjad, vaid nad on olnud ka andjad. Uurides eri rahvaste kultuuri kompleksselt, on Kustaa Vilkuna osutanud, missugused ürgsed suhted on läänemerelastel olnud idapoolsete keelesugulastega, iraanlaste esiisadega, germaanlastega, Visla mail elanud läänesläavlastega it. Kustaa Vilkuna oli õpetlane, kes koostas uurimused peamiselt selle ainestiku põhjal, mida ta ise oli kogunud eri rahvaste juures välitöödel. Tema toodang on õige ulatuslik. Selles on monograafiaid, mis käsitlevad endisaegset kalapüüki, jahindust, põllundust ning külaühiskonda, kariakasvatust, veokeid, ehitisi, nahatöötlust, rahvarõivaid, pidustusi ning paljusid ajaloosündmusi. Kõigis neis teostes on ohtrasti keeleandmeid kõrvuti etnoloogia andmetega. Ta on kirjutanud ka valdavalt keeleteadusliku sisuga teoseid, nagu monograafiaid isikunimedest. Etnograafia ja rahvaluule on teineteisele lähedased. Kustaa Vilkuna on käsitlenud folkloorigi, näiteks uurimustes vanaaegse ajaarvamise alalt.

Kustaa Vilkuna polnud mitte üksnes aktiivne uurija, vaid ta oli ka innukas teadustöö organiseerija. Pikka aega oli ta Nõukogude Liidu ja Soome vahelise etnograafiatöörühma esimees. Varem oli ta olnud soome murdeuurimisasutuse *Sanakirjasäätiö* juhataja. Tal oli mitmesuguseid kohustusi Helsingi ülikoolis ja Soome Akadeemias. Paljude aastate jooksul oli ta koduloolise ajakirja «Kotiseutu» peatoimetaja.

Kustaa Vilkuna elutöö peamine tähtsus seisneb siiski selles, et ta suutis veenda fennougriste, kui tähtis on kompleksne uurimine. Selle kompleksse uurimise tulemusena suutis ta õigemini periodiseerida soomeugrilaste minevikku. Tema oli üks esimesi, kes viis meiegi esivanemate Läänemeremaile siirdumise aja kaugemasse minevikku, kui seda oli varem arvatud. Sellest seisukohast võtsid kinni eesti arheoloogid, etnograafid ja lingvistid. Kustaa Vilkuna suur töötarm ja selge analüüsivõime jäävad edaspidisekski fennougristidele eeskujuks.

Paul Ariste

Emakeele Seltsis

Juubeli tähistamine

23. III 1980 tähistati Tartus Emakeele Seltsi asutamise 60. aastapäeva. H. Rätsepa avasõna järel tervitas seltsi ning ütles tunnustussõnu tema senise tegevuse kohta ENSV TA presiidiumi nimel J. Kahk. Järgnesid ettekanded P. Aristelt, A. Kaselt, I. Sarvelt ja H. Ahvenalt.

P. Ariste rääkis mitmekeelsusest Tallinnas XVII sajandil. XIII sajandil tek-

kis eestlastel tihedaid kokkupuuteid alamsaksa keelega. Kõrvuti eesti keelega oli see keel Tallinnas tavakeeleks. Maal oli üldiseks tavakeeleks eesti keel, mida oskasid ka sakslased. XVI sajandil siirdus Tallinna rootslasi. XVII saj. algusest sai ülemsaksa keel Tallinnas ameti- ja kirjakeeleks ning pääses haritud perekondades koduseks keeleks. Tol sajandil kasutati linnas nelja keelt, mis üksteist mõjutasid. Suur oli eesti keele mõju alamsaksa keelele ja vastupidi. Alamsaksa keel mõjutas omakorda ülemsaksa ja rootsi keelt, nagu osutavad tolleaegsed dokumendid, kirjad ja tallinlaste avaldatud trükised.

A. Kase ülevaates ES-i viimase aastakümne tegevusest rõhutati, et kogu ES-i töö on aasta-aastalt arenenud, kasvanud ja mitmekesistunud. See avaldub ilmekalt seltsi kõigis tegevussuundades, olgu selleks teaduslike ettekandekoosolekute organiseerimine, keele- ja rahvaluulepäevade korraldamine, seltsi publikatsioonid eesti ja sugulaskeelte alalt, eesti rahvaluulekäsitlused või stilistikaprobleemide arutlused.

1966. aastal ES-i juurde loodud rahvaluulesektsiooni tööst ja tulevikust rääkides ütles I. Sarv, et sektsiooni ümber on koondunud folkloristid ja arvukad rahvaluulehuvilised, sealhulgas rohkesti üliõpilasi, kes võtavad aktiivselt osa regulaarselt toimuvatest ettekandekoosolekutest. Nendel koosolekutel on kõne all olnud tähtsamate rahvaluuležanridega seotud teoreetilised küsimused, folkloori kogumine ja editsiooniprobleemid, rahvaluule ja kirjanduse suhted, rahvamuusika ja rahvatants, uskumused ja kombed, kalender, rahvapedagoogika, folkloristikaga seotud personaalia, Suure Isamaasõja temaatika folklooris jne.

Juubelikoosoleku viimases ettekandes «Emakeele Seltsi 69 keelepäeva» ütles H. Ahven, et keelepäevade korraldamisega on taotletud luua otsest ning tihedat kontakti teadliku keeletarvitajaskonnaga. Siiani on keelepäevi peetud 31 eri kohas üle kogu Eesti, kusjuures Tallinnas on toimunud 11, Märjamaal 7, Tartus 6, Haapsalus 5, Viljandis ja Elvas 4 ning Võrus ja Pärnus 3 keelepäeva.

Juubeli puhul tervitasid ES-i Eesti NSV Looduskaitse Selts, Kodu-uurimise Komisjon ja Eesti Geograafia Selts.

Piduliku koosoleku lõppsõnas lausus H. Rätsep, et eesti keele uurimisele ja selle populariseerimisele pühendunud Emakeele Selts on eesti keeleteaduse alussambaid, kelle tegevus on avardunud üle kogu vabariigi. On väga vaja, et selts jätkaks keeleuuendusliku tegevuse suunamist, murdeainestiku kogumist, eesti keele ja teiste soome-ugri keelte uurimise alal tehtava töö tutvustamist, keelekonverentside korraldamist jne.

H. Kaal

Rahvaluulesektsioonis

Koosolekul 31. I 1980 oli kõne all rahvameditsiin. A. Eesmaa esines teemal «Haiguste liigitamise võimalusi eesti rahvameditsiinis». Ta keskendus rahvameditsiini seosele rahvausundiga ning analüüsis võimalusi liigitada haigusi nende etioloogia põhjal. I. Manninen on väitnud, et soomeugrilased ei liigitanud haigusi mitte sümptomite, vaid päritolu alusel. Soome-ugri ja soome-permi ühisajal seostati haiguste teket valdavalt haigushaldjate tegevusega. Vanad, paljudele rahvastele omased stereotüüpsed haigusseletused liigitab L. Honko järgmiselt: 1) mõtte-, sõna- ja tegevuskeeldudest üleastumine (*taburikosselitys*), 2) irdhinge lahkumine kehast (*sielunmenetysselitys*), 3) võõra vaimolendi sissetung (*hengentunkeutumisselitys*), 4) siiriku (kellegi poolt siiratud haigust kandva eseme) mõju (*projektiiliselitys*) ja 5) haiguseussi tegevus (*tautimatoselitys*). Eestlased tundsid mitmeid nn. siirikuhaigusi (lendva, pistihaigus, katk). Eesti rahvameditsiinis eristatakse maa-, vee- ja tuulehaigusi, usu või kombe vastu eksimisest johtuvaid haigusi ning nõidusest ja kurjast inimesest tingitud haigusi. Seejuures haigused, mida arvati maast või veest saaduiks, on tihti taandatavad tabu rikkumise haigustele (nende põhjuseks peeti väärkäitumist maa või vee suhtes). Tuules nägid eestlased peamiselt haiguste levitajat.

A. Paju rääkis rahvameditsiinist arsti pilguga. Meditsiiniajaloos on tuntud kaks lähenemisviisi: ravimitega ravimine ja organismi kaitsemehhanismide mobiliseerimine. Just viimast aitavad saavutada rahvameditsiini vahendid. Endisaja eestlane pidas terveks inimest, kel oli tugev elujõud. Rahvaarst — tark e. nõid — kasutas ärritusteraapiat (kupud, aadrilaskmine, naha kaudu ärritamine sipelghappe, mesilasmürgi, pigiplaastrite, tärpentini või liikva abil), soojusteraapiat (saun) ning rahustavaid võtteid (ärriti kõrvaldamine organismist või keskkonnast). Targa ravivahenditeks olid sõna, vesi, muld, õhk, kuu ja taimed. Raviks kasutatud taimede põhitoime tugineb järgmistele komponentidele: eeterlikud õlid, parkained, mineraalained, vitamiinid, taimede hormoonid.

Seejärel jagas P. Kippar muljeid üleliiduliselt konverentsilt, mis toimus 23.—27. X 1979 Leningradis. Seal arutati vene rahvaluule kogumise ning korraldamise koordineerimist. Käesoleval viisaastakul on lisaks ülikoolidele ka pedagoogilistes instituutides sisse seatud kohustuslik rahvaluulekogumise praktika. Elavamat huvi kogumistöö vastu on põhjustanud kavandatud teaduslik suurväljaanne «Свод русского фольклора», milles hakatakse kommenteeritult avaldama vene folkloori kõikide

žanride üleskirjutusi. Mitmest ja mitmest suust soovisid pedagoogilised instituudid korralikku juhendamist, täpselt fikseeritud nõudeid tekstide üleskirjutamiseks ja korraldamiseks. Taunitavaks peeti rahvusfolkloori venekeelset noteerimist. Teadlased soovisid üleskirjutatud folkloori paremat vormistamist, andmete ja kommentaaride lisamist. Nõuti murdekeele täpset fikseerimist, mitte rahuldumist ebamäärase ümberjutustamisega. Iga teksti «passiandmetest» peaks selguma, kas on tegemist kuuldelise kirjapanekuga või helilindi dešifreeringuga. Muret teeb käsikirjas olevate materjalide kättesaamine, õigemini kättesaamatus. Esialgu tuleks vähemalt koostada olemasolevate arhiivide nimestik. Soovitati eri arhiivides korraldada materjal ühtse süsteemi kohaselt. Selle peaksid välja töötama Puškini Maja spetsialistid, arvestades omal ajal Balti vabariikides koostatud juhendit (1964). Mõnedes keskustes (Gorki, Petroskoi, Ufa) on kogutud folkloor süstematiseeritud ja uurijale kättesaadav. Ent mitmel asutusel puudub seni veel harilik kapp rahvaluulekäsikirjade hoidmiseks. Vajalikke hoiutingimusi ei ole suudetud luua isegi mitte Puškini Maja fonogrammiarhiivis.

Koosolekul 28. II 1980 kõneles M. Hiiemäe teemal «Elusloodusе kaitse aspekt meie esivanematel (uskumused ja tegelikkus)». Esineja tutvustas rahvaluulematerjali putukaloomaliikide osas ning tõdes, et keelud ja käsud põhinevad tähelepanelikul loodusvaatlusel. Uskumustes segunevad ristiusu kriteeriumid eelkristlikega. Eetiline põhimõte antakse sageli edasi rahvaluulele iseloomulikul viisil hoiatusena mingi tagajärje eest, mida tegelikkuses olla ei saa. M. Hiiemäe tutvustas põgusalt ka looduskaitse ametliku liini arengut alates esimestest ajutistest jahikeeldudest XVI sajandi algul kuni looduskaitseseltside asutamiseni möödunud sajandi keskel ja lindude kaitsealade loomiseni käesoleva sajandi algul.

Jaan Kaplinski, kõneldes looduskaitsest loodusrahvastel, arvas, et termin *loodusrahvas* tähendab ökoloogiliste seaduste järgi elavat rahvast, kes peaaegu üldse loodust ei muuda. Ta tutvustas mitmetel rahvastel valitsenud suhtumist loodusse ja märkis, et inimene ei pidanud ennast keskpunktiks, vaid seadis ise endale tabud.

Koosolekul 27. III 1980 andis Rudolf Põldmäe ülevaate Jakob Hurda perekonna kirjavahetustest, mille koopiad saabusid Saksa FV-st Kirjandusmuuseumi möödunud aasta lõpul Soome Kirjanduse Seltsi kaudu. Kogu sisaldab 479 kirja, nendest on Jakob Hurt kirjutanud 64. Kirjavahetuses on rohkesti uusi andmeid J. Hurda eluloo kohta.

Sõnavõttudes (Ü. Tedre, O. Kõiva, V. Pino, I. Sarv) rõhutatigi vajadust J. Hurda biograafia järele. Nenditi ka, et J. Hurda keeleteaduslikku tegevust ei ole seni piisavalt uuritud.

Seejärel rääkis Vaike Sarv rahvamuusikaharrastusest Läti NSV-s.

Koosolekul Tallinnas 11. IV 1980 oli päevakorras J. Kahki ettekanne «Nõidadest ja nõidussõnadest Eestis XVII sajandil». Esineja tutvustas tollest ajast säilinud visitatsiooni- ja kohtuprotokollide jms. põhjal nõidussõnu ning -menetlusi, nõidumise paiku ja aegu ning selgitas ajaloolist fooni, millest johtusid Rootsi valitsuse ja vaimulike aktsioonid ebausukommete vastu. Sõnavõttudest jäi kõlama mõte, et need materjalid tuleks publitseerida ja kompleksselt ajaloolaste, folkloristide ning keeleteadlaste poolt läbi töötada.

Ettekandes «Rahvamuusikaharrastusest Lätis» nendis V. Sarv, et Lätis pole rahvamuusika prestiiž nii kõrge kui meil, vähe on rahvamuusikale tuginevat professionaalset muusikat ning seni puudusid ka etnograafilised ansamblid. Autentse folkloori nimel on teravalt välja astunud helilooja A. Klotiņš. Läti vabariiklikul taidlusülevaatusel Riias 23. märtsil k. a. selgus, et rahvamuusikaharrastus Lätis ongi tõusuteel. Eriti tähelepanuväärne oli Riia konservatooriumi ja muusikakeskkooli õpilaste ansambel «Skandenieki», kes esitas kava vastlakommetest, lauludest, mängudest ja tantsudest. Ansambel on oma eesmärgiks seadnud vana laulustiili viljelemise.

E. Viluoja, P. Kippar, R. Mirov, E. Liiv

Keelepäevad

14. II 1980 toimunud **Sonda 8-kl. Kooli teise keelepäeva** juhtmotiiviks oli rahvaste sõprus. Rudolf Karelson rääkis NSV Liidu rahvaste keeltest, Aime Kährik meie keelesugulastest, Sonda kooli VIII kl. õpilane Anne Kesküla andis ülevaate oma kodukohas Sondas ja selle lähemas ümbruses kõneldavatest keeltest. Eesti ja vene klassikute ning meie keelemeeste ütlusi keele kohta esitasid III kl. õpilane Allan Sinimäe ja V kl. õpilane Henri Saul.

Tallinna 1. Keskkooli keelepäev 27. II 1980 oli pühendatud kooli vilistlase Paul Ariste äsjasele juubelile.

Direktor Helmi Viikholmi avasõnale järgnes X ja XI klasside õpilastelt sõnalis-muusikaline põimik «Keel, inimese tähtsaim suhtlemisvahend». Ettekannetega esinesid kooli vilistlased ja praegused õpilased. Soome-ugri rahvastest ja keeltest rääkis Madis Norvik, õpilasargoost Tallinnas pool sajandit tagasi tegi lühiülevaate Heino Gustavson. Referaadiga «Meie kooli vilistlane Paul Ariste» astusid üles X-b kl.

õpilased Andres Saagpakk ja Siim Raud. Nad lugesid ette P. Ariste mälestuskilde koolipõlvest ning andsid koondülevaate tema keeleteaduslikust tegevusest. Tähelepanekuid Paul Ariste kirjutiste stiili kohta esitas Peeter Olesk. Keelepäeva viimane ettekanne «Akadeemik F. J. Wiedemann multilingvistina» oli Paul Aristelt endalt.

C. R. Jakobsoni nim. Viljandi 1. Keskkooli keelepäev sai teoks 13. III 1980 Emakeele Seltsi ja kooli ühisüritusena. Avaettekandes «Uudisjooni tänapäeva eesti keeletarvituses» tutvustas Reet Kasik sõnavara uuenemise ja rikastamise teid. Viljandi 1. Keskkooli abiturient Aave Kond esines tänavuse emakeeleolümpiaadi võistlustöö teemal «Lauset alustavad sõnad ja lauseliikmed eesti keeles». Selle kokkuvõttes mainiti, et eesti algupärandeis domineerivad määrusega algavad laused, kuna näiteks vene keelest tõlgitud teostes on esikohal öeldisega algavad laused. Mari Aasa külalisena Viljandi 4. Keskkoolist ja Ülle Uibo 1. Keskkoolist rääkisid mõlemad teemal «Sissejuhatus ja lõppsõna arutlevas kirjandis», mis olid samuti olümpiaaditööd. Teine külalisesineja Viljandi 4. Keskkoolist Marge Valner analüüsis põhjuse grammatilisi väljendusvõimalusi eesti keeles. Eesti kirjakeele grammatilise vormistiku uusarenguist andis ülevaate Ellen Uuspõld. Ta selgitas *nuks*- ja *maks*-vormi ajalugu ning nende vormide kasutamisvõimalusi, rääkis kirjakeele stilistiliste erinevuste süvenemisest viimasel ajal, võrreldes kõnekeelega, ja tutvustas ka värskeid normimuudatusi. Keelepäeva kaks viimast ettekannet olid keelekultuuri valdkonnast. 1. Keskkooli abituriendi Piret Kahu «Parasiitsõnad ja argoo meie koolipere keeles» ning Elli Riikoja «Sõna tahab seada» mõjusid tiheda tööpäeva lõpetuseks ergastavalt.

H. Kaal

VÄLISMAALT

Jarosław Iwaszkiewicz lahkunud

2. märtsi hommikul lõppes tänapäeva suurima poola kirjaniku Jarosław Iwaszkiewiczi elutee. Lahkunu ei olnud mitte ainult vanim poola kirjanike hulgas, vaid ka üks autoriteetsemaid, loetumaid, üleeuroopaliselt tuntumaid, kes ühendas biograafiliselt poola tänapäevakirjanduse möödunud sajandiga ja loominguliselt selle sõdadevaheliste suundumustega.

J. Iwaszkiewicz sündis 20. II 1894 Ukrainas Kiievi kubermangus Kalniki külas. Ta omandas Kiievi ülikoolis juriidilise hariduse ja õppis ka samas konservatooriumis muusikateadust. Kiindumust muusikasse jätkus talle kogu eluks, see on inspireerinud ta kirjanduslikkugi loomingut, realiseerudes muide tähelepandavate esseedega Chopinist ja Szymanowskist (Chopini elust on ta ka näidendi kirjutanud). Debüüt luuletajana sai teoks samuti Kiievis kuukirja «Pióro» veergudel. 1918. a. siirdus Iwaszkiewicz Varssavisse ja nüüdsest peale oli ta pühendumine kirjanduslikule tegevusele otsustatud. Siin oli ta üks neid, kelle eestvõttel tekkis mõjukas luulerühmitus «Skamander», siin ilmus talt ka esimene luuletuskogu «Oktaavid» («Oktostychy», 1919), mis leidis arvustuselt kohe tunnustavat vastuvõttu (ENE teatab, et ta varasem luule «kaldus estetismi ja individualismi»), tööd leidis ta ajakirjanikuna väljaannete «Zdrój» ja «Kurier Poranny» toimetustes, 1924. aastast peale oli ta ajalehe «Wiadomości Literackie» alatine kaastööline. Järgnes orientaalsete (türgi ja araabia) keelte õppimine Pariisis ja diplomaatiline teenistus saatkonnasekretärina Kopenhaagenis ja Brüsselis ning välisministeeriumi pressiametnikuna. Sellesse ajajärku langevad rohked reisid mööda Euroopat, tema erilist kiindumust Itaaliasse ja Sitsiiliasse tunnistavad hilisemad reisikirjad ning vastavad teemad ta ilukirjanduslikus loomingus, muide oli ta itaalia *Premio Mondello* laureaat. Fašistliku okupatsiooni ajal pühendus tagasitõmbunult loomingule, aeg tõi ta teostesse tugevamat kodanikupaatost, kuid mõistagi said neil aastail kirjutatud teosed ilmuda alles pärast sõda: novellikogud «Vana telliskiviahi» («Stara cegielnia», 1946), «Uus armastus ja teised jutustused» («Nowa miłość i inne opowiadania», 1946). 1945—1946 oli Iwaszkiewicz Poznańis kaks korda kuus ilmuva kirjandusajakirja «Życie Literackie» ja kahel järgmisel aastal «Nowiny Literackie» toimetaja. Sel ajal sai tast poola kirjanduselu keskseid organisaatoreid: algul oli ta Poola Kirjanike Kutseühingu esimees, hiljem, 1959. aastast kuni elu lõpuni Poola Kirjanike Liidu esimees. Ta ühiskondlikku aktiivsust iseloomustab veel kuulumine Poola seimi liikmete hulka 1952. aastast peale ja tegutsemine Poola Rahukaitsekomitee esimehena 1953—1957; Iwaszkiewicz oli ka rahvusvahelise Lenini rahupreemia laureaat. Ühtlasi tegutses ta 1955. aastast kuni elu lõpuni poola keskse kirjandusajakirja «Twórczość» («Looming») peatoimetajana; selle väljaande kõrge kunstiline ja teoreetiline tase ning silmapaistvalt lai esteetiline horisont on ilmselt tema teeneid. Väga mitmekesise ühiskondliku tegevuse kõrval säilitas Iwaszkiewicz ise tähelepandava loomingulise erksuse kõrge eani, mida ei tunnista mitte ainult ta enda luule ja proosa sage ilmumine selles ajakirjas, vaid ka see, et ta toimetajana peaaegu igas numbris esines lakoonilise, kas või poolelehküljelise kommen-

taariga mingi kultuurikõsimuse kohta.

«Suundade, teemade ja motiivide tõeline renessanslik rikkus» — nii on ühes järelehüüdes Iwaszkiewiczi loomingu kohta öeldud. Ta on olnud võrdselt viljakas nii luules, proosas, draamas kui ka esseistikas. Liiga pikk saaks ta kõigi teoste loetelu. Luuletuskogudest on tähtsaimad «Dionüüsiad» («Dionizje»), «Päeva ja öö raamat» («Księga dnia i nocy»), «Tagasitulek Euroopasse» («Powrót do Europy»), «Teine elu» («Inne życie»), «Sügise palmik ja teised luuletused» («Warkocz jesieni i inne wiersze»), «Pimedad rajad» («Ciemne ścieżki»), «Lõikuse hommik» («Jutro żniwa»), «Aasta ringi» («Krągły rok»), «Itaalia laulik» («Śpiewnik włoski») ja «Ilma kaart» («Mapa pogody»). Proosast on kesksel kohal kolmeköiteline romaan «Au ja kiitus» («Sława i chwała»), peale selle veel hulk romaane ning lühemaid vorme: «Põgenemine Bagdadisse» («Ucieczka do Bagdadu»), «Hilary, raamatupidaja poeg» («Hilary, syn buchaltera»), «Kuu tõuseb» («Księżyc wschodzi»), «Meeste vandenõu» («Zmowa mężczszyn»), «Wilko neiud» («Panny z Wilka»), «Punased kilbid» («Czerwone tarcze»), «Veski Lutyni ääres» («Młyn nad Lutynią»), «Zarudzie» jne., rida näidendeid («Maskarada» ms. Puškinist), esseeraamatuid, reisikirju, mälestusi.

Iwaszkiewiczi kohta on öeldud, et ta oli «kaduva maailma eepik», kelle looming oma pürgimustes aga oli suunatud tulevikku — rahutuses maailma ja oma kodumaa saatuse pärast. Juhtides lugejat valusate kaasajaprobleemide keskele, sealjuures konsekventne uute väljendusvahendite otsinguis, ei lahutanud ta inimest tema minevikust, kultuuritraditsioonist, ajaloost, viies ühtlasi edasi kunsti suuri humanistlikke ideaale.

Eesti lugeja tutvus Iwaszkiewicziga on liiga põgus selleks, et seda küsimust eraldi puudutada.

Gabriel García Márqueze üksildusest

Suure kolumbialase romaan «Sada aastat üksildust», mis ilmus viis aastat tagasi A. Kurfeldti eestinduses, oli meie lugejale selliseks sündmuseks, et iga hinnang teose kohta tundub praegu veel ülearune. Nagu paljudel maadel, mille keelde teos on astunud, on ta meilgi kvaliteedimõõduks, ihaldatud tähiseks, mis ise paigal püsides laseb alaväärsust tundmata määrata kodumaise proosa suutmisi. Avaldada midagi selle teose kõrgusel on silmanähtavalt raskem ja riskantsem. Kui lühivormis ongi eesti keeles vahepeal juba võidud lugeda võrreldavat (näiteks I. B. Singeri mõned jutud E. Soosaare tõlkes), siis romaanižanris jääb kolumbialase saavutus üha aktuaalseks, üha edasi oma üksildusse.

Aegumatus annab loa kõnelda ühest mõneti ebatavalisest sekundaarteosest, autoriks Miguel Fernández-Braso. Raamat «Gabriel García Márqueze üksildus» («La soledad de Gabriel García Márquez») on ilmunud «Planeta» kirjastusel Barcelonas 1972.

See teos kujutab enesest ulatuslikku, 137-leheküljelist intervjuud, alapealkirjaks «Lõputu kõnelus». Autor — seda mõistet tohiks küll täie õigusega kasutada, kuivõrd dialoogiosad on vaheldatud rohkete filosoofiliste kommentaaridega ja nõtkete miljöökirjeldustega — on neljakümneaastane Madriidi ajakirjanik, kirjanik ja esseist, mitmete ilukirjanduspreemiate laureaat, kes on avaldanud jutukogu, meie sajandi suurima hispaania filoloogi Ramón Menéndez Pidali biograafia ning vestlusvormis teose «Kirjanikust kirjanikule». Kõnesoleva raamatu kirjutamise hetkeks oli ta intervjueerinud pooltsada kõige erinevamate ideoloogiliste ja esteetiliste vaadetega hispaania kirjanikku.

Ülesanne usutleda «moodsa Quijote» autorit osutub ometi ka kogemustega ajakirjanikule raskeks ja, nagu algub näib, tänamatukski ülesandeks: Márquez tunnistab end vihkavat propagandistlikku enesepaljastust. Talle tundub see ebamoraalne — põhjus, miks ta pole ka kunagi ühtki pressikonverentsi andnud. «Kellele pakub huvi, mida ma mõtlen ja kuidas elan, sellele piisab, kui ta loeb mu raamatuid,» põhjendab ta oma umbusku. «Pealegi vahelduvad mu kirjanduslikud arvamused ruttu ja tänane tõde tundub mulle peagi jaburusena.»

Ometi ei saa ta jätta tunnistamata, et tunneb end koduselt nii kirjanike kui ajakirjanike seltskonnas. Võitev on ka küsitleja diskreetne, esinduslikult vaimne isiksus, tema siiras, veendunud poolehoid, mis kirjanikku liigutada suudab. Areneb tavalise ajaleheintervjuu kohustusi kaugelt ületav kolleegidevaheline vestlus, eluloofaktidest ja tööharjumustest kunstnikuvaadete ja teoste geneesini. Kõneluse taustana visandub pilt 1960-ndate aastate ladinaameerika renoveeruvast, end otsivast romaanist, markeeritakse ka tänapäeva Hispaania kirjandussituatsiooni.

Tolle lõputuks nimetatud, ideede avaruselt tõesti piirideta dialoogi püsiv lavapilt on Barcelona, «linn, millel on karakter, oma pulss, inimlik soojus. Merele avatud linn, lahti maailmale, kõigile ta käärivatele ideedele» (Márquez), konkreetseiks sündmuspaikadeks tänavad, kohvikud, hotellid. Ümbritseva elu voolu napp ja maitsekas kirjeldus tembib teksti rutakat konversatsioonipinget millegi tarvilikult laisa ja elusaga. Lisaks 63 suurepärasele reportaažfotole, millega teos on varustatud,

leidub raamatus ka autoripoolne portree kirjanikust; õieti algab see esimestest ridadest ja lõpeb viimastega ning selle hoolikas kokkupanu imepõgusate joonekeste, varjundite ja hetkenägemuste kaupa on kindlasti üks intervjuu belletristliku mõjuvuse põhjusi. Et tegemist on ilmselt oma ala meistriga, seda kinnitab küsitletava varstine usalduslik lubadus: «Seda, mida sina mult saad, ei saa mitte keegi.»

Márquez on oma kirjutamissunni formuleerinud umbes nõnda: ma kirjutan selleks, et mu sõbrad armastaksid mind rohkem. Ning et ta on otsustanud kirjanikutööle pühenduda sellest päevast, mil avastas üksilduse. Kõik oma teosed ütleb ta olevat üksilduse raamatud — see on Buendíade perekonna päritav haigus, Buendíad aga ilmusid ta juttudesse juba palju varem, kui teostus suurromaan.

Nakkuskolle, see on ta ise, üles kasvanud ilma vanemateta, vanavanemate tohutu suures majas, mille «kõik nurgad olid täis surmi ja mälestusi. Õhtul langes küla saladuslikku lumma. Mu vanaisa ja vanaema surid igal õhtul, et ärgata taas ellu hommikul».

Seda lapsena. Üksilduse hilisem sisu on pigem teravdatud olemishirm alatasa käärival kontinendil, alatasa plahvatusohtlikus maailmas, kus vihkamine ja isemeel võivad iga hetk saavutada ülekaalu armastuse ja solidaarsuse üle.

Sedamööda, kuidas teoses leevendub kahe võõra esmakohtumise pinevus ja suhtlemine ise järjest vähem energiat nõuab, liigub ka autori pilk ümbruses toimuvalt enam vestluskaaslasele. Õieti kohtuvad ju kaks saatusekaaslast, kaks ajakirjanikku. Üks, kes on enda võimsate pingutuste hinnaga oma tõelisele kutsumusele vabaks võidelnud, ja teine, kes seda veel pole suutnud, kuid täies teadmises ajakirjanikutöö impersonaalsuse ohtudest kirjanikuvõimele valvab oma tundi. Sündinud 1928 Kolumbia väikelinnas Aracatas, on Gabriel García Márquez samuti alustanud lehemehena, töötades 18. eluaastast alates Bogotá ajalehe «El Espectador» reporterina. Oma andest niigi teadlikule noormehele saabus konkreetne impulss lahtirebimiseks siiski tavatult. Ta komandeeritakse 1954 Rooma, kus ta peab kirjutama reportaaži paavsti surmast. Prognoositud surm ei tule, komandeering aga jätkub. Kolumbia reporter saadab kodumaale väljamõeldud kroonikaid, et õigustada oma viibimist Roomas ja vahepeal läbi teha filmistsenaristide kursused ning reisida mööda Euroopat, sealhulgas ka sotsialismimaadel. Pikema peatuse teeb ta Pariisis, kuni saabub teade ajalehe sulgemise kohta kodumaal. Talle saadetakse tagasisõiduraha.

Vahepeal aga on kirjanikueeldustega noormees märganud uusi horisonte, ta kirjutab oma teist teost «Kolonelile kirja ei ole», kuni lõpeb stipendium. Vaesus on käega katsuda. Võimetu end aitama, ühineb ta kohalike ladinaameerika hulkuritega ning veedab veel kolm aastat Pariisis, elatudes peaaegu eimillestki, ööbides pööninguil ja sildade all. Muide kirjutab samas olukorras ning samadel pööningutel oma teost «Linn ja koerad» kuus aastat hiljem peruulane Mario Vargas Llosa. Need olid määravad aastad kirjanikuks saamisel, nendega otsustus tulevik.

Elatist ei kindlusta veel noore kirjaniku kolmandagi raamatu «Halb tund» ilmumine, aga juba on tal Kolumbias kirjanduslikku mõjujõudu. Ta tegutseb Kuuba teadeteagentuuri «Prensa Latina» korrespondendina ÜRO Peaassamblees New Yorgis, seejärel Mehhikos stsenaristina.

Ja siis, kaks aastat majanduslikult absoluutselt kindlustamata, üleni võlgades, end vabastanud kõigist muist kohustustest, asub ta teostama kümme tat peas kantud ideed — Kolumbia ajalugu sünteesivat imaginaarset suurromaani «Sada aastat üksildust», mis teeb ta miljonäriks, nii prestiižilt kui majanduslikult. Teos trükiti 1967 ja see viis autori nime otsekohe hispanoameerika suurde kirjandusse, Julio Cortázari, Mario Vargas Llosa, Carlos Fuentese, Juan Rulfo ja Juan Carlos Onetti kõrvale.

Ja seda imetlusväärsem, et sellegi teose algus on olnud konkreetne ja lihtne: kujutlus vanamehest, kes viib lapse vaatama jääd, pidades seda ise mustlaste tsirkuseimeks. Intervjuus leidub väide, et Márqueze kõigi teostega on olnud nii: nad on välja kasvanud ühest lihtsast, kuid puhtast pildist. Ta tippjutustuses «Teisipäeva siesta» oli see tundmatu musta rõivastunud naine, kes, samuti musta rõivastunud tütarlaps käekõrval ja must vihmavari pea kohal, läheb kõrvetava päikese all läbi inimtühja küla. «Lehesaju» algus on seal, kus ta kord väikese poisina istub saalinurgas toolil. «Need algupärased kujutlused on minu jaoks ainus väärtuslik, kõik ülejäänu on puhas eeslitöö,» väidab kirjanik ise.

Kujutlused. Kust neid võtta? Kuid nad peavad olemas olema, teisiti ei ole head kirjandust. (Tänapäeva hispaania kirjanikele heidabki Márquez ette kujutlusvõime ahtust: «Ainus, milles ma ei kahtle, on see, et reaalsus ei lõpe tomati hinnaga.») Igapäevane elu ise pakub rohkesti sellist, mis tundub jõukohane üksnes kujutlusvõimele. «Piisab, kui lugeda ajalehti või lihtsalt silmad rohkem lahti teha. Tõelisus on isegi hispaania galioon keset ürgmetsa, seda on pildistanud keegi ameeriklane, kirjastuse direktor, tõelisus on ka seasabaga inimene. Suur osa selle ilma asju, alates lusikast ja lõpetades südame siirdistutamisega, olid kõigepealt inimese kujutlus. Sotsialism oli Karl Marxi

fantaasia, enne kui sellest sai NSVL.»

Oma viljakaimaks loominguvõtteks peab Márquez imelise kahandamist igapäiseks ja selle võimalikult usutavat esitamist. «Miski ei too su ideed paremini lugejani, kui et sa ise oled selles veendunud.» Ajakirjanikutöö õpetas, kuidas mõjuda dokumentaalselt, kirjanikul tuli lisada fantaasia ja adekvaatne keel. Pööraseimgi väljamõeldis olgu millegagi kinnitatud «maa külge», siis ta toimib iseenesest. Kes usuks Ilusa Remediose taevassekadumist? Aga ta kaob õuel lõuendist voodilinu kokku pannes!

Teema, mille juurde vesteldes üha ja üha tagasi pöördutakse, on kirjaniku sotsiaalne kohus, tema revolutsiooniline ülesanne. Nii üks kui teine tähendab Márquezele heade raamatute kirjutamist. Uskudes, et varem või hiljem võidab maailmas sotsialism, ja soovides, et see nõnda oleks, arvab ta, et «üks asi, mis võiks seda protsessi aeglustada, on halb kirjandus.... Hea armastusromaan ei muuda kedagi, ei pööra maailma asjade käiku, kuid iga tõeline kunstiteos toetab inimkonna progressi; inimkond ei saa areneda üksnes ühest tundest».

Romaan nõuab tegijalt distsipliini, on alati nõudnud, ja seda tal jätkub: «Sel ajal, kui kirjutan, ei ole ühtki minutit, kus ma mõtleksin mõnele teisele asjale.» Kuid iial ei kuule ka kõige lähemad ühtki rida pooleli olevast, ei näe ühtki mustandit. Pooleli aga on Márqueze teos keskmiselt viis aastat.

Töötab see piiramatu nägemusvabadusega kunstnik korralikult nagu ametnik. Kella üheksast hommikul kella kolmeni pealelõunal, siis otsib ühendust sõpradega või loeb. Ning suudab oma tööpäevaga kirjutada umbes pool lehekülge. «Olen liiga jäme kirjanikutööks, pean sundima end armutule, piinavale aeglusele, et tekiksid leheküljed, mida loetaks neelates.» Ja veel: «Ajakirjandus, vastupidi kriitikute väiteile, pole mulle õpetanud ökonoomset ja otseselt mõistetavat keelt, vaid usaldusväärseid moondevõtteid. Loo tõiseltvõetavuse võib saavutada just otseste ajakirjanduslike tehnikate abil, vaheldades väljamõeldud elemente realistlikega.»

Keelevõimalustele ja eriti rahvaliku keele võimalustele on juhtinud kirjaniku tähelepanu juba õige varases eas keegi kodukandi kataloonlasest bukinist, kes laskis poisil maksta vaid ühe raamatu hinna ja lubas läbi lugeda terve poetäie. Tänu sellele inimesele, kelle teened külanooruki kujunemises kirjanikuks olid hindamatud, pole ka vaadeldava hiidintervjuu tegevuspaik mitte Kolumbia, kust kirjanik arvab end küll mitte hetkekski lahkunud olevat, vaid kataloonlaste pealinn Barcelona: teose «Patriarhi sügis» kirjutamise ajal valis Gabriel García Márquez heas ebausus selle linna enese ja oma perekonna elupaigaks.

Asta Põldmäe

William Heinesen, kõige tuntum väärlane

Artiklis «Fääri keelest» (KK 1978, nr. 9) kõneleb Paul Ariste lühidalt ka fääri kirjandusest, märkides ühtlasi teoseid, mis sellest eesti keelde on jõudnud. Esimene neist on William Heineseni novellivalimik «Nõiutud valgus» (1959). See kirjanik, rahvusvaheliselt kõige tuntum väärlane, sai käesoleva aasta algul kaheksakümneaastaseks, millist tähtpäeva pidulikult tähistati mitmelgi maal. Just William Heinesen on see mees, kes on palju ära teinud oma väikese rahva õiguste kaitseks ja kultuuri püsimajäämiseks. Kuigi ta on kirjutanud oma teosed taani keeles, mis annab kirjandusteadlastele võimaluse teda taani kirjandusse lülitada, on tema ainestik, miljöö ja probleemid sügavalt rahvuslikud, lahutamatud oma maa ja rahva ajaloost ning tänapäevast. Seda enam tuleb imetleda Heineseni suurt annet, mis teeb ta kunsti lähedaseks ka teiste rahvaste lugejaile.

Ta sündis Tórshavnis, ta isa oli kaupmees ja reeder, ka ta ise õppis Kopenhaagenis kaubandust. Hiljem oli ta tegev ajakirjanikuna. 1932. aastast alates on kirjaniku elukohaks Tórshavn. Kirjandusse tuli Heinesen luuletustega. Tema debüüt langes aega, kus väärikeelsel kirjandusel oli juba kindel alus olemas, ent fääri keel oli veel õigusteta olukorras. Ametlik õppekeel koolides sai sellest alles 1939. aastal. See ongi üks põhjusi, miks fääri kirjanike tuntuimad ja hinnatuimad teosed on kirjutatud taani keeles. Maailmakirjandusse on läinud Heineseni ja varasurnud Jørgen-Frantz Jacobseni (1900—1938) nimi. Aastail 1921—1936 avaldas Heinesen viis luulekogu: «Arktilised eleegiad», «Heinal mere ääres», «Kevadtulva laulud», «Tähed ärkavad» ja «Tume päike». 1961 üllatas ta veel ühe värsikoguga, mille pealkirjaks «Hümn ja raevulaul». Oma luuletustes mõtestab ta inimese ja looduse vahekordi. Loodus, mida ta kujutab, on heitlik oma aastaaegades, kaljusaared on tuultele valla, inimesed paljuski sellest kõigest sõltuvad, ja ometi hõngub seda kajastavast luulest harmooniatunnet. Laiemat tunnustust leidis Heinesen siiski proosaloominguga. Temalt on ilmunud rida romaane ja novelle. Juba esimeste romaanidega sai ta tuntuks väljaspool Skandinaaviamaidki. Romaanid «Tuuline koidik» (1934) ja «Noatun» (1938) annavad pildi väärlaste karmist elust, nende võitlusest oma kaljuse, ent nii

vajaliku ja hingekasvanud maatüki eest. Romaanis «Must katel» (1949) näeme fäärlasi Teise maailmasõja vintsutustes, Inglise okupatsiooni tingimustes. See on Heineseni ühiskonnakriitilisim teos. Järgnesid romaanid «Kadunud pillimehed» (1950) ja «Emake Sõel» (1952). Fäärlaste rõhumist taanlaste ülemvalitsuse poolt XVII sajandil kirjeldab romaan «Hea lootus» (1964). Siin ilmneb eriti selgelt üks Heineseni kui kirjaniku voorusi — tema eluliselt rikkad tegelaskujud. Need on aktiivse eluhoiakuga inimesed, kes võitlevad ebahumaanse ühiskonnakorra vastu. Teose eest anti autorile Põhjamaade kirjandusauhind 1965. Eesti lugejani on Heinesenilt seni jõudnud eespool mainitud novellid, neist «Belsmann» uuesti antoloogias «Taani novell» (1978), kus lisandus veel novell «Grüüle», peale nende küll ka eessõna kaasmaalase J.-F. Jacobseni romaanile «Barbara» (1974). Tema novellikogudest olgu nimetatud «Nõiutud valgus» (1957), «Gamalieli lummus» (1960), «Rohi kurjade vaimude vastu» (1967). Iseloomustagu kirjaniku suhtumist novelližanrisse tema enda sõnad kirjast nende ridade kirjutajale (10. III 1979): «See on kirjanduse tarbeks tore vorm, aga tõepoolest raske, palju nõudlikum kui romaan.» Ühes Norra juhtivas ajalehes kirjutati tema autasustamise puhul 1965. a.: «Tema inimesed on ebatavalised, nad ühendavad peenetundelise helluse peaaegu groteskse ülekeeva huumoriga; nad hõlmavad kõike, mida ülierk fantaasia haarata suudab — kõike, ainult mitte tavalisel kombel. Tema maailm on nõiduslik ja lummav ning asub kusagil fantaasia ja reaalsuse piirimail. Ta manab selle esile loova vaimujõuga, mille sarnast on raske leida, ja ta mõistab kaasakiskuvalt jutustada.»

Heineseni looming on jätkunud kuni viimase ajani. Tema teoseid on tõlgitud paljudesse keeltesse. 1961. aastast on ta Taani Akadeemia liige. Peale kirjutamise on ta tegelnud ka kujutava kunstiga. Lõpuks ei saa jätta rõhutamata, et William Heinesen on tuntud rahupooldaja ning võitlev humanist.

Enn Lillemets

Toimetusele saabunud kirjandus

Bibliographia Uralica. Soome-ugri ja samojeedi keeleteadus Nõukogude Liidus 1977. Koostanud O. Kivi ja M. Leivo. Toimetanud A.-R. Hausenberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1979. 168 lk.

Helsingin kadunnimet 2. Helsingin kaupungin julkaisuja 32. Helsinki, 1979. 200 lk.

Linguistic bibliography for the year 1974 and supplement for previous years. Editor J. J. Beylsmit. Utrecht-Antwerp, 1977. 546 lk.

Linguistic bibliography for the year 1975 and supplement for previous years. Editor J. J. Beylsmit. Utrecht-Antwerp, 1978. 747 lk.

«Sananjalka» 20 (1978): U. Salo, Suomen esihistoriallinen menneisyys ja sen arkeologinen kuva lappalaiskulttuurin tarjoamien analogioiden valossa; E. Kangasmaa-Minn, Verbien sisäisestä aspektista; H. Rautala, Subjektin määräisyyden ja epämääräisyyden ilmaisukeinot englannissa ja suomessa; J. Kallio, Kolmannen persoonan dilemmat; A. Nenola-Kallio, «Niin miä elän kui kylmäs sarajas». Inkeriläiset tilapääitkuvirret; M. Aukia, Reikätuoleista leikkikehiin; P. Alhoniemi, Salamiin kuninkaat: Runebergin testamentti?; P. Mattila, Runebergin novellit tradition lähtökohtina; J. Rakkolainen, Hänen Majesteettinsa Elenius ensimmäinen.

«Virittäjä» 1979, nr. 1: J. Ojanen, E. Uotila-Arcelli, Suomen kielen verbien derivaatiomekanismeista; M. Koski, Nykysuomen assibilaatio; H. Vokurková, Eräitä näkökohtia suomen pronominien tekstilingvistisestä tulkinnasta.

«Virittäjä» 1979, nr. 2: W. Plöger, Fonologisten matriisien redundanssista; B. Kálmán, Vogulien kohtalolaulut; V. Kaukonen, Kalevalan-vastaisuus sodanjälkeisessä kansanrunoudentutkimuksessa.

«Virittäjä» 1979, nr. 3: A. Räisänen, Segmentaation ongelmasta suomen kielen johto-opissa; G. Karlsson, Irrallisen infinitiivin akkusatiiviobjekti; O. Mäkeläinen, Germaanisperäisiä kulttuurisanoja: vir. *kelp*, sm. *kilpi* ja muita; E. Koivusalo, Mitä on yleiskieli?

«Virittäjä» 1979, nr. 4: J. Koivulehto, Lainoja ja lainakerrostumia; P. Leino, Suomen kielen metriset systeemit ja mittatyypit; V. Kaukonen, Kalevala ja kirjallisuuden teoria.

Välisperioodika koondnimestik 1978—1979. Marksism-leninism. Filosoofia. Ajalugu. Poliitika. Õigus. Sport. Pedagoogika. Keele- ja kirjandusteadus. Ilukirjandus. Kunst. Koostanud H. Kross. Eesti NSV Kultuuriministeerium, Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu. Tallinn, 1979, 96 lk.

СОДЕРЖАНИЕ

М. Мутт. Нет дыма без огня («Эстонская проза: искания, новшества, особенности») 321
О. Клаассен. Андрес Саал в Сурабае (1898—1902) 326
У. Уйбо. О некоторых подробностях морфологического анализа . 339
М. Хинт. Элементы прошлого и зачатки будущего в системе языка. Сдвиги в прозодическом типе и их последствия (Продолжение) 349
А. Вийрес. А. О. Хейкел и эстонская наука 356

НА ТЕМЫ ДНЯ

И. Тынурист. Чем обеспокоены эстонские этнографы 362

СРЕДИ КНИГ

Ю. Юрт. Два дебюта: певец и шалун (Ике Волков. Осень в театре на окраине города. Таллин, 1979; Виллу Кангур. Мы идем! Таллин, 1979) 365
Р. Крустен. Марду и мы (Юри Туулик. Ворона. Таллин, 1979) . 367
Т. Хауг. Взамен романа (Пеэтер Элбинг. Заместитель. Таллин, 1979) 368
М. Унт. Первое изображение из «черного ящика» (Анн Муст. Комната. Таллин, 1980) 370
П. Аристе. Интересная лексика в книге о народном искусстве (Калью Конзин, Тканевые изделия. Таллин, 1979) 371
Ю. Кивимяэ. Иезуиты в Тарту (1583—1625) [Vello Helk. Die Jesuiten in Dorpat (1583—1625). Odense, 1977] 372

ОБОЗРЕНИЕ 377

INHALTSVERZEICHNIS

M. Mutt. Kein Rauch ohne Feuer («Estnische Prosa: Bestrebungen, Neuerungen, Eigentümlichkeiten») 321
O. Klaassen. Andres Saal in Surabaja (1898—1902) 326
U. Uibo. Einige Züge der morphologischen Analyse 339
M. Hint. Der Vergangenheit angehöriges und der Zukunft bestimmtes Material im System der Sprache. Verschiebungen des Prosodietyps und ihre Auswirkungen (Fortsetzung) 349
A. Viires. A. O. Heikel und die estnische Wissenschaft 356

IM BLICKPUNKT

I. Tõnurist. Was den estnischen Etnographen Kummer bereitet . 362

REZENSIONEN

J. Ürt. Zwei Erstauftreter: Der Liedersänger und der Ulktreiber (Ike Volkov. Der Herbst im Vorstadttheater. Tallinn, 1979; Villu Kangur. Tra-ra, tra-ra, wir sind schon da. Tallinn, 1979) . . 365
R. Krusten. Mardu und wir (Jüri Tuulik. Die Krähe. Tallinn, 1979) 367
T. Haug. Romanersatz (Peter Elbing. Der Vertreter Tallinn, 1979) 368
M. Unt. Ann Musts Erstlingsproduktion (Ann Must. Das Zimmer. Tallinn, 1980) 370
P. Ariste. Interessanter Wortschatz in einem Volkskunstbuch (Kalju Konsin. Webearbeiten. Tallinn, 1979) 371
J. Kivimäe. Jesuiten in Tartu (1583—1625) [Vello Helk. Die Jesuiten in Dorpat (1583—1625). Odense, 1977] 372

RUNDSCHAU 377

30 kop. 78167

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

ENE = Eesti nõukogude entsüklopeedia. Tallinn, 1968—1978; **ESA** = Emakeele Seltsi aastaraamat; **f.** = fond; **KK** = «Keel ja Kirjandus»; **KKI** = Keele ja Kirjanduse Instituut; **KM KO** = Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond; **l.** = leht; **m.** = mapp; **RAKA** = Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv; **s.** = säilik; **SbGEG** = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft; **ÕES** = Õpetatud Eesti Selts; **ÕS** = Õigekeelsussõnaraamat. Tallinn, 1976.

„KEEL ja KIRJANDUS“ JUULIS:

● Eesti NSV 40. aastapäevaks ● Eesti nõukogude kirjandus ja kirjanduslik mõte 1954—1976 ● Liidia ja Leon Toom ● J. Sütiste 1940—1941 ● Ajakirjad «Viisnurk» ning «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941. a. ● V. Kaaveri luulest

Kas olete juba tellinud „KEELE ja KIRJANDUSE“ 1980. aasta lõpuni? Kui ei, siis tehke seda veel täna. Ainult siis võite olla kindlad täieliku aastakomplekti omandamises.

Raamatupalat
80-666a
18.6.80